

పూర్వ భారతకార్మికులు

డా॥ కె. ఎం. శర్మ

పూర్వ
భారత కార్మికులు
CHECKED 75

★

రచన :
డా॥ కృష్ణమురారి శర్మ - ఎం.కాం., డి.ఫిల్.

★

అనువాదం :
శ్రీ వే. విశ్వనాథశాస్త్రి, బి. ఏ.

★

ప్రచురణ : 33
దేశోద్ధారక గ్రంథమాల, సిరింద్రాబాదు.

ప్రచురణ : కార్వరి (1960)

ప్రతులు : 1500

*

మూలము :

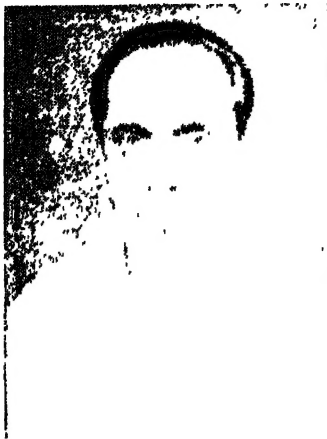
నాగార్జున (చింటింగ్ పర్క్స్), హైదరాబాద్.

వేల :

సభ్యులకు : 1-75

ఇతరులకు : 2-00

శ్రీ దత్త వ్రలక

రచయిత పరిచయం

1. జననం : 30 జనవరి 1931
2. చిరునామా : 4/6 శ్రీ. ల౦. యస్. శ్రీహరిపే
1-17, ముదాన్ సగర్, అలహాబాదు (యు.పి.)
3. కార్మిక లాపాలు : పతన
4. అభిరుచి : చరిత్ర, సాంస్కృతికం.
5. రచనలు :-

- ముద్రితం :
1. Economics in joint authorship.
  2. Economic Geography of India.
  3. Labour in Ancient India.

- అముద్రితం :
1. Productivity movement in India.
  2. Productivity measurement.

6. అభిమాన రచయితలు : ప్రత్యేకంగా ఎవరూలేరు.

తొలి పలుకు

*

ప్రాచీనభారతదేశములో కార్మికుల కార్యనిబంధనలు, జీవన విచారణలను గురించిన విషయముగురించి నేనే ప్రథమంగా వ్యాస్తాన్నా నేమో చెప్పలేను. ఆసక్తిదాయకమైన యిట్టివిషయాన్ని గురించిన పరిశోధన యంతపరకు వెలువడకపోవడమే నా యీ ప్రయత్నానికిగల కారణాలలో ఒకటి. ఇంతవరకు ముఖ్యంగా భారతదేశములోని మతము, తత్వశాస్త్రము, కళ, సాహిత్యము, రాజ్యాంగము పైనే పరిశోధనలు జరిగినవి గాని, కార్మిక రంగముపై పరిశోధనకు గల అవకాశాల పై పుకు ఎప్పుడూ వెళ్లలేదు. ఇందువల్లనే యిప్పుడు నా యీ పూనిక.

ఇటువంటి చారిత్రక విషయాలలోనికి దూరంగా వెళ్లినవారికి వీటిరచనలు చేయడంలో పుండే సాధకబాధకాలు, పరిమితులు బాగా తెలుసును. ముఖ్యంగా పురాతన సంస్కృత గ్రంథాలకు సరియైన టీకా చెప్పడమనేది చాలాకష్టమైనవని. ఒకే పాఠానికి వివిధ విద్యావేత్తలు చెప్పే అర్థాలు తరుచు వేరువేరుగావుంటాయి. విభిన్నమైన అర్థాలు ఒకే సందర్భానికి అనుకూలంగా వుండే పరిస్థితులు మనకు తగులుతాయి. అటువంటిప్పుడు ఏ వ్యాఖ్యానము సత్యానికి యంచుమించుగా వుంటుందో పరిశోధకుడు తనకు తానే నిర్ణయించుకోవలసి వుంటుంది.

పురాతన సాహిత్య, శాసనిక గ్రంథాల కాల నిర్ణయం, యదమిత్థం గా తేల్చుకోలేకపోవడం మరొక యిబ్బంది. చరిత్రకారులు అనేక ఏకాలుగా కాలనిర్ణయంచేయటంతో అస్పష్టత ఆవిర్భవించి అందరిని గందరగోళంలో పెడుతుంటారు. ఉదాహరణకు చెప్పాలంటే యిప్పటికి అనేక గ్రంథాల పరిశోధన జరిగినా వేదకాలము ఎవడప్పుయిందీ సరిగ్గా

ఎవ్వరికీ తెలియదు. ఓర్వైన్ బర్గ్ మంటి అధికారిక చరిత్రకారుడు కీ. పూ. 1200 వేదకాలముని చెప్పినాడు. జాకోపి ప్రకారం కీ. పూ. 3000-2000 మధ్య వేదకాలం. అయితే వింటర్నిట్జ్ కీ. పూ. 2500 సరిహద్దు కాలమన్నాడు, హాగ్ అంచనాల ప్రకారం యిది కీ. పూ. 2400 నుంచి 2000 వరకు వున్నది.

కీ. పూ. 3200-3000 మధ్య రచింపబడిన మహా అంటున్న బోటిల్కూని 'అర్థశాస్త్రము' గురించి యిదేపదంగా భేదాభిప్రాయం వున్నది. నార్బర్ హిల్లిచ్చింగ్ట్, దార్బర్ వింటర్నిట్జ్ లు 'అర్థశాస్త్రము' బోటిల్కూనిచేత గాన ఆయన శిష్యులచేత రచింపబడినదనీ, కాబట్టి దానికాలము కీ. పూ. 3000 పాతంలో వుంటుందనీ అన్నారు. 'అర్థశాస్త్రము'లో కొన్ని సూక్తాల్లో కొటిల్కూనిపేరు మధ్యము వుండుములో పేర్కొనబడినది. సరి అభిప్రాయానికి అధారము. అయితే అర్థశాస్త్రము మొట్టొక్క అంగం అందులను కొంత సావకాశంగా చదివితే అర్థశాస్త్ర కాలము చంచక్రిగుప్ప మౌర్యుడు సింహాసనమునదిష్టించిన కాలముతో సరిపోతుంది గాబట్టి వై అభిప్రాయము నిరాధారమైదని చెప్పవచ్చును. మనుసూహలము రచింపబడిన కాలమును గురించిగూడ యిట్టి అనుమానాలున్నవి. పౌరఫెనర్ జాల్స్ యీ గ్రంథము కీ. పూ. 4. రెండవ లేదా మూడవ శతాబ్దము మించకుండా వ్రాయబడిందని చెప్పగా పౌరఫెనర్ బిష్టర్ అది కీ. పూ. 200 నుండి కీ. పూ. 200 మధ్య వుంటుందని అన్నారు. ఇట్టి అయోమయ పరిస్థితి చారిత్రక విషయాల గ్రంథరత్నాలకు పెద్ద సమస్యగా పరిణమిస్తుంది. సత్యానికి దరిదాపులలో వున్నదని నామనస్సుకు తోచిన కాల పట్టికను నేను సమర్పించినాను. పౌరఫెనర్ జాల్స్, పౌరఫెనర్ బిష్టర్, శ్రీ కానే గార్లపై ఎక్కువగా ఆధారపడి యీ కాలవిర్లయము చేసినాను.

ఈ విషయముపై ముందుముందు యింకా పరిశోధనలు జరుగ
టానికి యీ పుస్తకము పువయోగపడితే నా వ్యయత్నమునకు తగిన
ఫలితం లభించిందనుకుంటాను.

నా యీ సాధనలో వెలుగుచూపిన వివిధ సంహితల, ధర్మసూ
త్రాల, స్మృతి కర్తలకు, యితర చారిత్రక గ్రంథాలకు నేను ఎంతో
ఋణపడి వున్నాను. ఈ కార్యమునకు నన్ను ప్రేరేపించి, ప్రోత్సహిం
చిన మిత్రులకు ముఖ్యముగా శ్రీ వేదానంద్, శ్రీ వై. ఎస్. నాయక్,
ప్రొఫెసర్ ఎస్. బి. వార్నెకర్ గార్లకు నా కృతజ్ఞతలు తెలుపుపంటు
న్నాను. అయితే డాక్టర్ ఎం. ఎం. మెహతా, డి. ఫిల్., డి.లిట్ (ఎరాన్)
గారి ప్రోత్సాహము, సహాయములేకుంటే యీ గ్రంథమును పూర్తి
చేయలేక పోయేవాడిని, రాబట్టి ఆయనకు నేను విశేషంగా ఋణగ్రస్థు
డనయ్యాను. ఈ పుస్తకములో తెలుపబడిన అభిప్రాయాలు ఆలోచనలు
అధికారికముగావని, నా స్వంతమని తెలుపుకోవటం అవసరమని భావి
స్తున్నాను.

తెలుగు గ్రంథానికి పరిచయం

*

ఇది “Labour in Ancient India” కు తెలుగు అనువాదం.
దీన్ని ఇంగ్లీషులో రచించింది నా భర్త డా॥ కే. ఎం. శర్మ.

ఆంగ్లంలో ఈ గ్రంథం అద్వితీయమైనదిగా గణించబడింది.
ఈ విషయంపై రచన సాగించడానికి ఇంతవరకు ఎవరయత్నించలేదు.

ఇంగ్లీషునుండి దీన్ని శ్రీ వి. విశ్వనాథశాస్త్రిగారు అనువదించారు.
అనువాదపు ప్రామాణికతకు సంపూర్ణంగా వారే బాధ్యులు.

ఈ గ్రంథాన్ని తెలుగులోకి తెచ్చి తెలుగు జనులకు అందజేయడానికి స్వచ్ఛందంగా పూనుకున్న దేశోద్ధారక గ్రంథమాల కార్యదర్శి శ్రీ వట్టికోట ఆళ్వారుస్వామి గారికి హృదయపూర్వక శుభాభిషేకాలు.

భూపాల్
ఆగస్టు 5, 1980

పీ.సుమలత శర్మ

శ్రీ కే. సుదర్శనరెడ్డిగారు, (మోస)

వీరు గ్రంథమాలకు రు. 101-00 లు విరాళం యిచ్చారు. వారికి.
మా కృతజ్ఞతలు.

అనువాదకులు

శ్రీ వే. విశ్వనాథశాస్త్రి, బి. ఎ.

నా మాట

★

డాక్టర్ తె. ఎం. శరణ్ ఆంగ్లములో రచించిన “Labour in ancient India” పుస్తకాన్ని తెలుగులోకి అనువదించే సాహసం నేనుచేయటానికి శ్రీ పట్టికోట ఆళ్వారుస్వామి ప్రేరేపణయే కారణం. సామాన్య ప్రజల విశ్వాసవరాలతో ముడిపెట్టుకున్న సాహిత్య సృష్టి చేయడంలో శ్రీ ఆళ్వారుస్వామి గారికి అసక్తిమిక్కుటము. ఈ ఉద్దేశ్యముతో ఆయన సవరచయితలను ప్రోత్సహించడం అందరూ యెఱిగినదే. రచనలు చేయడంలో కొంగ్రొత్తవాడినైన నన్ను వీరు అనేక విధాలనచ్చజెప్పి, ఉత్తేజపరచి, సాయపడి రచనా ప్రసవంలోకి తోరళారు. వారికి నేనెంతో కృతజ్ఞుడను.

ప్రపంచ ప్రయత్నంలోనే పరిశోధక గ్రంథమును చేపట్టుటకు నేను సమ్మతించడము ఈ గ్రంథముయొక్క ప్రతి పుట నన్ను ఆకర్షించడము ఎల్లినే. అయితే ఆంగ్ల గ్రంథమునకు ఎంతవరకున్యాయం చేశానన్న సంగతి పాఠకులే నిర్ణయించాలి. ఏమైనా ఒక అజ్ఞాత విషయాన్ని పోదరుల సమక్షంలో ఉంచగలుగుతున్నాననే తృప్తి నాకు కలుగుతున్నది. పాఠకులకు నయితము బోధపడాలనే ఉద్దేశ్యంతో సాధ్యమైనంత వరకు సాధారణజ్ఞులని వుపయోగించ ప్రయత్నించాను. ఆశయపూర్తిలో ఎంత ఎరకు కృతకృత్యుడ నైనానో, నా తప్పొప్పులేమిటో తెలిపి నన్ను కృపార్థుని చేయాలని పాఠకులను ప్రోత్సేకముగా కోరుచున్నాను

నా చిత్తు అనువాదమును శ్రద్ధతో విని నాకు ఆత్మసంతృప్తి కలిగించిన మిత్రుడు శ్రీ బి. హీరోజీరావుకు, అనేక యితరవిధాలుగా తోడ్పడి, ప్రోత్సహించిన యితర సహచరులకు కృతజ్ఞతాభివందన ములు తెలుపుకుంటున్నాను.

నా యీ సాహసానికి రూపదారణ చేసిన దేశోద్ధారక గ్రంథ మాలకు నాధన్యవాదములు.

సికింద్రాబాదు. }
20-7-1960. }

వే॥ విశ్వనాథశాస్త్రి.

మనవి

మన ప్రాచీన భారతదేశం గురించి ఎంతో పరిశోధన జరిగి, ఎన్నో గ్రంథాలు వెలువడ్డాయి. ప్రాచీన సంస్కృతి, రళలు, సాహిత్యము, చరిత్ర, ఆర్థిక, రాజకీయాలను గురించి వివిధరీతుల రచనలు సాగాయి. కాని కార్మికుల సమస్యలు, వారి ఆర్థిక, సాంఘిక సమస్యలను గురించి నేటివరకు ఏలాంటి పరిశోధన గాని, అధ్యక్షుడంతో బయటబడ్డవిషయాలుగాని ఇంచుమించులేనివి చెప్పవచ్చును. శ్రీ రె. ఎం. శరణగారు చాలా శ్రమించి, ఈవిషయమై సమగ్రమైన భోగట్టాను "Labour in ancient India" అనుపేర గ్రంథరూపంలో అందించారు. ఆ గ్రంథాన్ని తెలుగుపాఠకులకు అందించాలని ఉత్సాహపడి, గ్రంథిచర్రను ఆర్థించగానే, దయతో వారు ఆంగీకరించారు. శ్రీ వేదాంతం పిళ్ళనాథ శాస్త్రిగారు పట్టుదలతో అనువదించి, సరళంలో అందించారు. అదే విధంగా ఎందరో మిత్రులు సహృదయంతో తోడ్పడ్డారు. అర్థికంగా సాయపడ్డారు. వారందరికీ మా హృదయ పూర్వక కృతజ్ఞతలర్పించు కుంటున్నాము.

నదా మీ సహకారాధిలాపి,

విన్నవించు

వట్టికోట అప్పారావుసామి

కార్యదర్శి.

విషయ వివరణ

పుట.

1. సామాజిక వ్యవస్థ, వృత్తులు	...	1
2. కార్మిక ఆధారములు.	...	10
3. బానిస వ్యవస్థ.	...	15
4. కొటియ్యని సంస్కరణలు.	...	21
5. వ్యవసాయం, తత్సంబంధమైన వృత్తులలో కార్మికులు.		30
6. వేతనాలు ఉద్యోగ నియమాలు.	...	39
7. సాంకేతికవృత్తివారీ శిక్షణ.	...	53
8. షుహీళ, బాల కార్మికులు.	...	58
9. పారిశ్రామిక సంబంధాల నియంత్రణ.	...	66
10. సాంఘిక సంరక్షణ.	...	77
11. సామూహిక వ్యవస్థలలో కార్మికులు.	...	89
12. అనుబంధము.	...	94

కాల పట్టిక

వేద పూర్వయుగం —	క్రీ. పూ. 3000	కు. వసు
వేద కాలం —	క్రీ. పూ. 3000	— క్రీ. పూ. 1400
బ్రాహ్మణములు —	క్రీ. పూ. 1400	— క్రీ. పూ. 1000
శ్రౌత సూత్ర. ఉపనిషత్తులు —	క్రీ. పూ. 1000	— క్రీ. పూ. 400
గౌతమ, బౌద్ధాయ యాన ధర్మసూత్రములు —	క్రీ. పూ. 600	— క్రీ. పూ. 400
ఆపస్తంభ, పశిష్ట ధర్మసూత్రములు —	క్రీ. పూ. 500	— క్రీ. పూ. 400
కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము —	క్రీ. పూ. 320	— క్రీ. పూ. 300
మనుస్మృతి —	క్రీ. పూ. 300	— క్రీ. పూ. 200
యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి —	క్రీ. శ. 100	— క్రీ. శ. 300
విష్ణుస్మృతి —	క్రీ. శ. 200	— క్రీ. శ. 400
నారదస్మృతి —	క్రీ. శ. 400	— క్రీ. శ. 600
బార్హస్పత్యస్మృతి, కాత్యాయనస్మృతి —	క్రీ. శ. 400	— క్రీ. శ. 650
శుక్ర నీతి —	క్రీ. శ. 750	— క్రీ. శ. 850

ఒకటవ అధ్యాయము

ప్రాచీన భారత సామాజిక వ్యవస్థ. వృత్తులు

ప్రాచీన భారత దేశచరిత్ర ఒక మనోహరమైనగాథ. విజ్ఞానం, కళలు, సాహిత్యం - యీ మూడింటి వికాసానికి మిక్కిలిగా దోహదం కలిగించి భారత, చైనా, ఈజిప్టు దేశాలు నాగరికతకు, సంస్కృతికి ఆలవాలమై ఆలరినవి. అందులో భారత పరివక్తలు సాంఘిక, భౌతిక విజ్ఞానశాస్త్రములకు చరిత్రాత్మకమైన పేజీలెక్కి యీనాడు దుస్సాధ్యమనుకునే అనేక సమస్యలను అకాలంలోనే పరిష్కరించ గలిగారు.

ఒకపేపు ఆధ్యాత్మికంగా అమూల్యమైన వృద్ధిజరుగుతున్నప్పటికీ మనపూర్వులు భౌతికమును తోసిపుచ్చియుండలేదు. వారు వ్యవసాయం, పరిశ్రమలు, వాణిజ్యం - యిత్యాది రంగాలలో ఎంతో ఉన్నతస్థానంలో వుండేవారు. వ్యవసాయశాస్త్రాన్ని అనేకవిధాలుగా అభివృద్ధి చేయటమే గాక యితరకళలను గూడ కరతలామలకం చేసుకున్నారు. ప్రాచీన ఇండో-ఇరానియన్ కాలమునకు చెందినదని చెప్పబడుతున్న (నాగరిక) వ్యవసాయం ప్రాచీన భారతంలో మూడు పువ్వులు ఆరుకాయలాగా వికసించిందని చరిత్రకారులు ఏకకంఠంతో అంగీకరిస్తున్నారు. మన దేశంలో పండింపబడినట్టి వివిధ రాస్యదీనులను గురించి హ్యూయన్ సాంగ్ చెప్పినకథనం యీ అభివృద్ధికి విశ్వసనీయమైన ఋజువుగా

వున్నది. అంతేగాక కొటియ్యని అర్థశాస్త్రములోనూ యితర ముఖ్యముల ద్వారానూ ఇందుకు సంబంధించిన సాక్ష్యాలు లభిస్తున్నాయి.

భారతదేశం చైనా, ఇండో-చైనా, గ్రీసు, రోమ్ దేశాలతో సముద్రయానంద్వారా విదేశవ్యాపారం సాగించిందని చరిత్రకారుల సత్యం ఉన్నది. ఆసియా మైనర్ తోనూ పశ్చిమ దేశాలతోనూ రాజకీయ, వ్యాపారసంబంధాలు కలిగివున్నట్లు అశోకుని స్థూపాలు తెలుపుతున్నాయి.

క్రీ. శ. ప్రథమ, ద్వితీయ శతాబ్దాలలో ఇండియా-రోమ్ ల మధ్య వ్యాపారం జరిగినట్లు ప్లినీ, పటేమెలు నుడివి నారని వి. ఎ. స్మిత్ వ్రాసిన హిందూదేశ చరిత్రలో వున్నది. ¹ వాక్స్ వ్యాయన కామసూత్రముల వ్యాఖ్యానకారుడు చక్లధర్ ఫాహియాన్ మనదేశం పచ్చిసనాటికే మన విదేశవ్యాపారం వున్నతస్థాయిలో వుండేదనే నిర్ణయానికి వచ్చాడు. ² మగధ చరిత్రకర్త కాలిలో దర్మా, మలయా, సిలోన్ లకు వ్యాపార యాత్రలు జరిగినట్లు, ఋగ్వేదకాలంలో మనకు విదేశాలతో వ్యాపారసంబంధాలు వుండినట్లు సాక్ష్యాలు లభిస్తున్నాయి. ³ పూర్వం హిందువులు పెనామా కాలపప్రాంతంలో వ్యాపార కలాపాలు సాగించిన వైనాన్ని “హిందూ-అమెరికా” అనేయిటీసలి పుస్తకం తెలుపుతున్నది. ప్రాచీన భారతదేశచరిత్ర గురించి అధికారికంగా వ్రాయబడిన గ్రంథాలలో యిందుకు యింకా అనేక సాక్ష్యాలున్నాయి. ^{4,5}

మోహంజోదారో, హరప్ప, కౌశంబి త్రవ్వకాలలో శైలితీయ బడిన మనప్రాచీన నాగరికతాశిథిలాలు, దేశవ్యాప్తంగా కనిపించే చెక్కబాలు, మనదేశంలో కంసాలి, వడ్రంగి, కమ్మరి, దంతపువని, కుమ్మరి, నూలుతీయుట, నేత మొదలైన పరిశ్రమలు విశేషంగా అభివృద్ధిగాంచి యుండినవని తెలుపుతున్నాయి. క్రీ. పూ. 320 నాటికే యీ

పరిశ్రమలు బాగాపైకివచ్చినట్లు కంటియ్యని అర్థశాస్త్రముద్వారా తెలుస్తున్నది. మస్లిన్, క్వాలికో, లినెన్, వున్ని వడకుట, నేయుట కీర్తి. శ. ఏడవ శతాబ్దములో విరివిగావుండినట్లు హ్యూయన్ సాంగ్ రచనలలో పేర్కొనబడివున్నది ఖేమ, జాతిపత్తిక, చిత్రపట, అంకుక, లలాటంతు, నేత్ర, ద్యుకుల, పుష్పపట్ట, పూలఖర్ద మొదలైనవట్లు, నూలు బట్టలపేర్లు బాణభట్టు తనకావ్యములలో వాడియున్నాడు. విభిన్న సమయాలలో విభిన్న ఆవనరాలకు వుపయోగించు వస్త్రములను, వాటిని తయారుజేయుటకు కావలసిన వస్తువులను గురించి అమరకోశములో వ్రాయబడియున్నది. గుప్తవంశమునాటి కట్టడములు, రాతిచెక్కడములు, ఢిల్లీలోని ఇనుపస్తంభము అప్పటి కమ్మరివారు, రాతిపనివారు తమ విద్యలోగడించిన వుత్తమస్థాయిని చెప్పక చెప్పుతున్నవి. ప్రాచీన భారతంలో వికసించిన కళల ఔన్నత్యాన్ని “వృత్తిసంఘాలు” చూపెట్టుతున్నాయి. ఈ వృత్తిసంఘాలను గురించి మరో అధ్యాయంలో వివరించబడుతుంది. శాతవాహనుల కాలానికిచెందిన సాక్ష్యాలవలన “పంపుయిండెన్ల” వాడకంగూడ ఆకాలంలోవుండేదని విశదపడుతున్నది. మౌర్యుల కాలంలో శస్త్రాలతయారీ, బంగారు పుతాలతోగల బట్టలు నేయడం, నౌకానిర్మాణం గురించి గ్రీకు గ్రంథకర్తలు విపులంగా చెప్పియున్నారు.

ఇంతటి అభివృద్ధి ఆనాడు ప్రబలంగావున్న వర్ణవ్యవస్థ ఆధారంగానే జరిగిందని విశ్వసించ బడుతున్నది. ఎందుకంటే యీ వర్ణాలు పుత్రులవారిగా వెలసి వివిధకళలలో విశేషనైపుణ్యం సంపాదించి పెట్టడానికి, ఆనైపుణ్యాన్ని సంశపారంపర్యంగా పోషించుకుంటూ వృద్ధిజేసుకోవడానికి దోహదంయిచ్చాయి. కాబట్టి యీవర్ణవ్యవస్థను పరిశీలించి, యీవ్యవస్థ ఏ ఆశయసాధనకు వుపయోగించిందో తెలుసుకోవడం మిక్కిలి అవసరం.

2

సామాజిక వ్యవస్థ

ప్రాచీన హిందూసమాజం బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్రులనే నాలుగు ముఖ్యపర్గములుగా విభజింపబడిందిని అందరికీ ఏది తమే. అప్పటికాతి. వర్ణ వైముఖ్యతవలన ఆర్యులు తమకురాము తెచ్చిపెట్టుకున్న దైవజ్ఞతవలన యీ చాతుర్విధ్య సిద్ధాంతము రూపొందింది. మొట్టమొదట ఆర్యులు, అనార్యులు (దాస్యులు) అను రెండే తెగలుండేవి. నలుపు శరీరంగల ఆదిమజాతివారిని అనార్యులు న్నారు. ఆర్యులకు వీరు బద్ధవిరోధులు (ఋగ్వేదం I-51.8; VII-6.3 మరియు ఉత్తరేయ సంహితం VI-3.11.3). కాని పురుషసూక్తం (ఋగ్వేదం-X) ప్రాయబడేనాటికి ఆర్యులే మూడుపర్గములుగా విభాగింపబడ్డారు. ఈ విభజన - బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, శూద్రులు-అధర్వణ పేదంలోగూడ పేర్కొనబడింది. “బ్రాహ్మణుడే నిజంగా ఆచార్యుడు, రాజన్యుడుగాని, వైశ్యుడుగానిరాదు”⁶ (V-17.9). కాలక్రమేణా అనార్యులలో కొందరిని ఆర్యవృక్షస్థలోనికి తీసుకోవడం జరిగి వీరిని శూద్రుల⁷ని పిలిచేవారు. శూద్రులనగా ఏకజాతి. ద్వితీయ ఆర్యులకు వలె పవిత్రమైన దైవజ్ఞానం పొందే అర్హతకుగాని స్వతంత్రమైన వ్యతిపత్తిగాని, అవకాశాలకుగాని వీరు నోచుకోలేదు. రానురాను యీ నాలుగు వర్ణాలు మానవుని వికాసముయొక్క నాలుగు అంతస్తులుగా చెప్పకోబడుతూ వచ్చినవి. సాంఘికము, జ్ఞానముకలిగినవాడు బ్రాహ్మణుడు; దైర్యసాహసములు కలిగి ధైర్యశూరుడైనవాడు క్షత్రియుడు; వణిజులు, కృషీవలురు వైశ్యులు; నడుముపించి పనిచేసేవారికులు శూద్రులు; అనిచెప్పకోబడేవారు. ఈ విభజన జరిగినప్పుడు కులాలు, తెగలు అనేవిలేవు. పైగా మనుష్యుని పుట్టుక ఆధారంగా అతనికి సమా

జంలో స్థానం యివ్వటమనేది అప్పుదులేదు. ఆకాలంలో ఒకవ్యక్తి కూర్చున్నప్పుడు పుట్టినప్పుటికీ యజ్ఞోపవీతధారణంతో అతడు ద్విజుడుగా మారే అవకాశం ఉండేది. ఇంకా అతను కష్టించినప్పుడు, సంధ్య, జ్ఞానం, ఆధ్యాత్మిక చింతన అర్జించినచో అతడు బ్రాహ్మణుడు—నిష్కళంకుడు—అగుటకు వీలుండెను. మహాభారతంలోని శాంతిపర్వంలో యీ విధంగా చెప్పబడియున్నది. “పవిత్రుడై, జపతపాది అనుష్ఠానాలవలన శుద్ధియై వేదాభ్యాసంచేయువాడై, విత్యపారిశుధ్యకర్మల నాచరించువాడై, దైవ నైవేద్యమునారగించువాడై, మతగురువు నంటియున్నవాడై, పత్య సంధుడై యున్నవాడే బ్రాహ్మణుడు, పాలకధర్మము నాచరించువాడు, వేదపఠశ్రమచేయువాడు క్షత్రియుడు. పర్వకము, భూసేద్యము, పశువుల పెంపకము. ధనార్జనచేయువాడు, నిష్కళంకుడు వేదపఠనములో పరిపక్వము చెందినవాడు వైశ్యుడు. అన్నిరకాల తిండితినవాడు, అన్ని రకాలపనిచేయువాడు, అశుచియైనవాడు. వేదాలను తోసిపుచ్చినవాడు. పవిత్రధర్మములను పాటించనివాడు కూర్చుడు. ఈ లక్షణములు కూర్చుని లోగాక ద్విజులలో గన్పించిన యెడల అట్టికూర్చుడు కూర్చుడుగాడు, అట్టి బ్రాహ్మణుడు బ్రాహ్మణుడుగాడు” (189: 2-8). ఈ విధమైన శ్లోకాలు భగవద్గీతలో గూడవున్నాయి. (18వ అధ్యాయం, 41-44 శ్లో) ధైర్యత్రేయసంహితలోని “ఏషవై బ్రాహ్మణః పిరార్థేయాయః శుశ్రూషను” (6.6.1-4) అనుపంక్తి, మైత్రాయనేయ సంహితంలోని “కిం బ్రాహ్మణస్య పితరం కిము పృచ్ఛ సిమాతరం 1 శ్రుతం చేదస్మిన్ వైద్యం సపితాసపితామహః” (48.1; 107, 9) అను శ్లోకం కూడ సమాజంలో చూసవలసిన స్థానం కల్పించేది అతని గుణమే గాని పుట్టుక కాదు అని యుజువు పరుస్తున్నది. కాబట్టి గురు, రక్షక, పారిశ్రామిక, శారీరక ప్రవృత్తులను ప్రతిబింబించే యీ నాల్గి ఎర్థములు ప్రజలు తమ జీవనోపాధికి అనుసరించే వృత్తులమీద, వారి సాంఘిక, సాంస్కృతిక, వైజ్ఞా

నిక స్థాయితమీద ఆధారపడి యేర్పడినట్టివేయని యీ సమస్యపై జరిగిన వివిధ పరిశోధనలవలన తేటతెల్లమగుతున్నది.

సమాజాన్ని యీ విధంగా విభజించడములోని జ్ఞానసూక్ష్మతను, అందులోని ఆశయమును చునము సులభంగా గ్రహించుచున్న సమాజానికి దారిచూపే సారథులు, అధికారం నడిపేశక్తి, దాని అనుసారాలను తీర్చేందుకు కర్షక, పారిశ్రామికులు, పర్తకులు, శరీర రక్షకులుచేసే వారు యెల్లప్పుడూ అవసరమే. ఈ నాలుగు విధాలుగానూ ప్రాచీన సమాజానికి సేవజేసేవారినే బ్రాహ్మణులు, క్షత్రియులు, వైశ్యులు శూద్రులు 8,9 అని పేర్కొన్నారు. ఇంతకన్న పుత్రమయైన విధులన అప్పటిలో బహుశః పలువడకుండెను.

ప్రజలయొక్క సాంఘిక అంతస్తులు, వారి వృత్తులు నిర్ణయించటంలో పుట్టుకకు ప్రాధాన్యం యివ్వటం మొదలయిననుంచి చులాలు, తెగలూ పెరుగుతూ వచ్చాయి. సాంఘికనాయకుల, ముఖ్యంగా బ్రాహ్మణుల సంకుచిత స్వభావము మూలంగానే కాలక్రమంగా పెద్దలమంచి కులాలకు సమాజ వ్యవస్థ దిగజారిపోయింది. దేశంపై జరిగిన ఒక్కొక్క దండయాత్రతో యీ బ్రాహ్మణుల ప్రాముఖ్యత డీడీంచుతూ వచ్చింది. ప్రసిద్ధతత్వవేత్త రా॥ సర్వేపల్లి రాధాకృష్ణ అన్నట్లు హిందూసమాజంలోనికి కార, యవన, వల్లవ, కుషన్ అధిజాతుల విలీనీకరణకు హిందువులుజూపిన అభ్యంతరములవల్లనే యీ కుల వ్యవస్థ అవతరించింది. ఇతర జాతులు హిందువులతో కలియడంపై ఎవరిదే కులమో నిర్ణయించడానికి వేరే ఆధారం లేకపోవడంవలన మనిషియొక్క పుట్టుకకు యింత ప్రాధాన్యం వచ్చింది. 10 ఈ అభిప్రాయంతో అందరూ ఏకీభవిస్తారు.

దీనికి పూర్వకాలంలో పుట్టుకకు యిట్టిప్రాధాన్యం లేనప్పుడు అనార్యులు అర్యులుగా మారుటకు ఎట్టి అభ్యంతరములు లేకుండెను.

పానువేదంలోని 'వ్రత్యస్తోమ' లో యిటువంటి మార్పు జరిగే వద్దతి గూడ వివరించబడిందని సర్దార్ కె.ఎం. పటేల్ క్లర్ తెలుపుతున్నారు ¹¹ మొదట ఎవరికిష్టమైన వృత్తిని వారు అవలంబించడానికి స్వేచ్ఛ వుండేది. కాని పోనుపోను కులనిర్ణయం గురించి పుట్టుకపై ఆధార పడడం ప్రారంభమయిననాటినుండి ఏపృత్తికి సంబంధించిన కులంలో పుట్టితే ఆపృత్తినే అలవరచుకోవాలనీ అందుకు నిర్ణీతమైన విజ్ఞాన వికాసాలను పొందాలనీ సూత్రీకరించబడింది. జన్మించినప్పుడు అందరు మానవులు సరిసమానులుగాబట్టి ఎవరికి రుచించిన వృత్తిని వారు చేపట్టచ్చుననే సిద్ధాంతము యీ విధంగా నీళ్లుకారిపోయింది. అప్పటినుంచి శూద్రునికి జన్మించినవ్యక్తి, అతని నైపుణ్య మెటువంటి దైనా సరే, భూద్రు కులపృత్తి అనగా నీచకార్యములనే చేస్తూవుండవలెనే గాని ఆ పరిధిని అధిగమించుటకు వీలులేదు.

ఒకటి రెండు శతాబ్దాలలో యీ పరిస్థితి యింకా అభ్యాన్నంగా పరిణమించింది. శూద్రుడై పుట్టిన వాడు అజన్మాంతం నిరక్షరకుక్షిగాను, నీచ వ్రత్యస్తోమ నూ కొట్టుకులాడవలసిందేగాని జీవితంలోని ఔన్నత్యాల గురించి చెప్పరాదు, వినరాదు అన్నంతగా సమాజం అతడిని బంధించిచేసింది. అయితే బ్రాహ్మణుడుగా జన్మించినవాడు ఎంత నీచుడై వ్రత్యస్తించినా దైవాంశ సంభూతుడని, రాజులకు, చట్టాలకు అతీతుడనే భావం ప్రబలిపోయింది. ఉదాహరణకు పరాశరస్మృతిలో యీవిధంగా నుడువబడియున్నది. "బుద్ధిమంతుడైన ఉదారుడైన శూద్రునికన్న నీచుడైన బ్రాహ్మణుడే పూజనీయుడు. ఎట్లాగంటే పొగరుటోతుడైనా అవుపారే తాగుతారుగాని అమామరమయినదని గాడిపాలు ఎవరుతాగుతారు" ¹² ఇటువంటిదే వృద్ధగౌతమ స్మృతి లోనూ, చుహాభరతంలోని అనుశాసన పర్వంలోనూ పుల్లేఖించ బడి పున్నది.

శూద్రునికి అంటగట్టిన దుస్థితులన్నింటిలోనూ సమాజంలో అతనికిచ్చిన స్థానం హృదయవిదారకమైనది. అతడు వేదాలు చదువ కూడదు. వేదపఠనము జరుగుతున్న దరిదాపులకు పోహుటడు.¹³ ధర్మశాస్త్రములు, స్మృతులలోనూ వేదకాలంలో అతని విషయంలో యీ కఠిన్యం కొంత తక్కువగా వుండేది. వేదపఠనంగాని, వేద శ్రవణంగాని చేసినందుకు అతనికి విధించబడే శిక్ష అతి దారుణంగా వుండేది. శూద్రుడు అధ్యయనం చేయాలనే వుద్దేశంతో వేదశ్రవణం జేస్తే వాని చెవులలో నీసంగానీ, లర్కగానీ కరిగించి పోయాలని, వేద పఠనంచేస్తే వాని నాలుక తెగివేయాలనీ, వేదాలను రథతలామలంబము చేసుకున్నట్లయితే వాని శరీరమును దీర్చి ముక్కలుగా చేయాలని గౌతమ ధర్మసూత్రములో వున్నది.¹⁴ పురిటికి, చాపుకు శూద్రుడు ద్విజుల కంటే ఎక్కువ కాలం ఆకుచిగా వుండాలి. శూద్రులను న్యాయమూర్తులుగా నియమించరాదు. వారు ద్రాహ్మణులను తావరాదు. వారికి ఒక ర్వర్ణాశ్రమ ధర్మాలను పాటించే అధికారంలేదు.¹⁵ వారు కష్టించి ధనము కూడ బెట్లరాదు.¹⁶ ఒకవేళ వారు తమ సంపాదనలో కొంత మిగిల్చి కూడబెట్టుకుంటే ఆమిగులును యితర వర్ణముల (ద్విజుల) అవసరార్థ ముపయోగించుకోవచ్చును.¹⁷

శూద్రుడు ఎక్కువగా చేస్తూండే మోటుపనికి ఎట్టి పుర్రాద లేదు. అతడిని తిట్టవచ్చును, కొట్టవచ్చును, చంపివేయవచ్చును. అందుట ప్రాయశ్చిత్తము అతిస్వల్పము. పిల్లని, కాకిని, నెమలిని, కప్పను, కుక్కను, చందెలుకను, లొండను చంపితే ఎంతపాపమో శూద్రుని చంపినా అంతేనని గౌతమ సూత్రము¹⁸ లోనూ, అపస్తంభ ధర్మ సూత్రము¹⁹ లోనూ, మనుస్మృతి²⁰ లోనూ సూత్రీకరించబడింది. అంతేగాక శూద్రుడు చేసే అసదాచరములకు శిక్ష యీవిధంగావున్నది. శూద్రుడు ద్విజ వర్ణస్థులతో కఠినంగా మాట్లాడితే వాని నాలుక కోయ

పలెను. ద్వీజ పర్ణములను గాని, ద్వీజులను గాని విందించినట్లయితే ఎర్రగా కాలిన ఆరంగుళముల ఇనువకడ్డిని అతని నోటిలో గుచ్చ వలెను. బ్రాహ్మణ ధర్మములను గురించి బ్రాహ్మణులతో వాదించినచో సలసలకాగుతున్న నూనె అతని నోటిలోనూ, చెవులలోనూ పోయ పలెను.²¹ కార్మికులకు యెట్టి సాంఘిక సౌకర్యాలు లేవు. అనలు వారిని గుర్తించి వారికి ప్రాముఖ్యత యివ్వటమనేదే లేదు

కులవ్యవస్థ ఏర్పడుటకు బాధ్యులెవరు అనే విషయాన్ని గురించి యీ వ్యవస్థ ఏ లక్ష్యసిద్ధికై ప్రవేశపెట్టబడిందనే ప్రశ్న గురించి వివిధరచయితలు విభిన్నాభిప్రాయాలు వెలిబుచ్చినారు. సిడ్నీలా²², అద్నీ డూ బోయిస్²³, మెరిడిత్ టాన్సెండ్²⁴ లాంటి గ్రంథకర్తలు చతర్వర్ణ వ్యవస్థ యొక్క లక్ష్యాలను దృష్టిలో పుంచుకొని యీవ్యవస్థను చాల మెచ్చుకోగా. షెర్లింగ్, మెయిన్, ఫిక్ అనురచయితలు యీ వ్యవస్థలో కాలక్రమంగా వుద్భవించిన దురాచారాలను దృష్టిలోపెట్టుకొని దీనిని రకరకాలుగా తూలనాడారు. పీరిలో షెర్లింగ్ అను నాతడు యీ వ్యవస్థను “నీచాతి నీచ స్వరూపము గలది. చూరమైపట్టిది”²⁵ అని తీవ్రముగా ఖండించాడు “మానవ వ్యవస్థలలో కల్లా ఆక్రమ మైన, క్షుద్రమైన వ్యవస్థ”²⁶ అని మెయిన్ విమర్శించాడు. మనిషి యొక్క పుట్టుకకు అతని వర్ణ విర్ణయములో ప్రాధాన్యము రావటము పలస పుదయించినట్టి అనేక ఆపగణములు కలిగియున్నప్పటికీ పృథ్వి ఆధారముగా సమాజమును తీర్చి దిద్దిన యీ చతుర్విధ విభజన యొక్క వరమార్థమును కాదనలేము. తదుపరి శతాబ్దిములలో గూడ యీ వ్యవస్థ బాగానే పనిచేసింది.

3

ప్రాచీన భారతంలో వృత్తులు, కార్మిక ఆధారములు

వైన చెప్పిన దానివిబట్టి ప్రాచీన భారతదేశంలో వృత్తుల విభజన స్థూలంగా యిట్లావుండేదని వెల్లడవుతున్నది (1) వైవోపాసకులు, (2) వంరక్షకులు (3) కృషిపలులు. పారిశ్రామికులు, వణిజులు (4) శారీరక కష్టజీవులు. వరుసగా యివే బ్రాహ్మణ, షత్రియ, వైశ్య శూద్రులయొక్క వృత్తులు.

వైవోపాసనాది కార్యరలాపాలు బ్రాహ్మణులకు మాత్రమే జేందినవి. వారిలో ఆచార్యులు (గురువులు), అధ్యర్థులు (పాఠాదులు), గణికులు లేక నక్షత్ర దర్శకులు (సిద్ధాంతులు), గాయకులు, విషకులు (వైద్యులు), ఋత్విజులు (పురోహితులు) ముఖ్యమైన వృత్తులు. ఈనాటికి గూడ యివి కేవలం బ్రాహ్మణ వృత్తులుగానే విలసిల్లున్నాయి.

శరీరదాగ్ధ్యము, పరాక్రమముకలిగి యుద్ధశిక్షణబొందిన వారిని క్షత్రియులనేవారు. వ్రజలను సంరక్షించుటే వారి పరమ ధర్మము. మనదేశముపై దాడులు జరిపిన కుషనులు, హూనులు, శాత్యులు, పల్లవులు కాలక్రమేణ క్షత్రియ జాతిలోకి తీసుకొనిదినారు. రాజులు, రక్షకభటులు, వైనికులు సాధారణంగా క్షత్రియులనే చెప్పబడేవారు. తమవరి శతాబ్దములలో గూడ సేనాపతి, అమాత్యుడు, ఉగ్రుడు, జీవగర్భుడులాంటి ఉద్యోగాలిష్వదములో యితరులకన్న క్షత్రియుల కే ఎక్కువ అవకాశం లభించేది.

అనాదినుండి ఋగ్వేదకాలంపరకు ఆర్యులవృత్తియైన పశుసంరక్షణ భూసేద్యంచేయు వైశ్యుల కిష్టబడింది. వైశ్యులు తమ వృత్తి నిర్వహణలో భూమిలేని కార్మికుల సహాయం తీసుకునేవారు. వీరందఱ

ఎక్కువగా కూదురులు. వీరు కిసాన్, కృషివల, వావ, చాన్యకృత, గోపాల, అజపాల, పాశువ అనబడే కార్యములు చేస్తుండేవారు. ఈ పనులలో శ్రీ కార్మికులుగూడ పాల్గొని తమ పురుషులకు సాయపడేవారు. శ్రీలలో కొందరిని ఉపాలప్రక్షిణులుగా నియోగించేవారు.

వడ్డీవ్యాపారము, వాణిజ్యము, పరిశ్రమలనుకూడ వైశ్యులే విర్వహించేవారు. పురాతన గ్రంథములలో వణిజ, వాణిజ్య, కుశిదిన్ మొదలయిన వదాలు వైశ్యపర్ణానికి సంబంధించి వాడబడియుండటమే యందుకు ఆధారము. కొటిల్లుని అర్థశాస్త్రము, మనుస్మృతిగూడ యీ అభిప్రాయాన్ని బలపరుస్తున్నాయి. తమ ప్రధానవృత్తియైన పరిశ్రమలలో కుమ్మరులు, కమ్మరులు, విల్లంబలు తయారుచేయువారు. వడ్రింగులు, శిల్పులు, రాతిపై చెక్కువారు, బుట్టలుచేయువారు, విశ్వభాగ్యహ్మణులు, రంగులద్దువారు, వడ్మశాలీలు, కుట్టుపనివారు. రథములను తయారుచేయువారు, తాడునేయువారు, మద్యము తయారుచేయువారు చెప్పకో తగినవి. కుట్టుపని, నూలుపడకుట, బట్టలునేయుటలో శ్రీలు ఎక్కువగా పాల్గొనేవారు.

శారీరక కష్టము, నైపుణ్యములేని పనులుచేయుట అధమంగా భావించబడుటచేత ఆవి కూదురులకు వదలివేయబడ్డాయి అయితే కూదురుడు సేద్యము, పెడ్రంగము, పశువుల పెంపకము, వ్యాపారము, చిత్రలేఖనము, శిల్పము, సృత్యము, గానము, సంగీత వాద్యము మొదలయిన కొన్ని వైశ్యపృత్తులనుగూడ చేపట్టవచ్చును.²⁷ ఘోషభారతములోని ఒక శ్లోకముగూడ యీ అభిప్రాయానికి అనుగుణముగా వున్నది. ²⁸

ఉపద్రవములలోనూ, విపత్కర పరిస్థితులలోనూ, క్షత్రియ పృత్తియైన పైనికునిగాగూడ కూదురుని నియమించవచ్చునని నారదస్మృతి తెలుపుతున్నది. ²⁹

బూదుగ్రిడు పూనుకోతగిన యితర వృత్తి కర్మలలో మూగపాఖ జాతకము ప్రకారము యాక్రిందివి వున్నవి. (1) సూత, వున్ని, పెట్టు బట్టలనేత (2) ఖనిజములుతీయుట (3) పడ్రొంగము (4) భవన సేవ, ఇము (5) గాత్రము, నృత్యము, నటన (6) ఆచమ కార్యములు— అభ్యంగనసేవ, అలంకారము, మంగలివని, చాకిరివని. మలముబోదులు తీసివేయుట వార్తాహరుడుగా పనిచేయుట, గృహభృత్యము, అంట్లు తోముట (7) కుమ్మరిపని (8) రంగుపని (9) మేదిరిపని (10) పైనియులు చూరులు, రథచోడకులుగాపని, పాలేరు, బంటోత్తు మొదలయిన యిచ్చి వనులు. ఆపస్తంభ ధర్మసూత్రము, మనుస్మృతి, విష్ణు స్మృతులలో కొన్నిచోట్ల శుచియైన బూదుగ్రిని చేతిపంటరము నాగించుచున్నవని చెప్పబడివున్నది. తల. గడ్డము తొరముచేసుకుని, గోళ్ళుతీసి చుట్టి ముగా ప్నానముచేసిన బూదుగ్రిడు ఆర్యుని (ద్విజుని) వర్ణవేషణలో వంటవాడుగా పనిచేయవచ్చునని ఆపస్తంభ ధర్మసూత్రములో వున్నది³⁰. తనకు భాగస్తుడుగాని, కుటుంబస్నేహితుడుగాని, గోపాలకుడుగాని, మంగలివాడుగాని, భృత్యుడుగాని అయిన బూదుగ్రిడు పండిన అహార మును ద్విజుడు భుజింపవచ్చునని మనుస్మృతి, యజ్ఞపల్కృ స్మృతి³¹ విష్ణు స్మృతి బూదుగ్రినికి యిటువంటివి కొన్ని అపరాధములు రిల్పించి వున్నవి.³² కాబట్టి నిర్ణీతపద్ధతిలో శుచియైన బూదుగ్రిడు ద్విజుని ఆధ్వర్యంలో ద్విజునికొరకు అహారము పండిపెట్టవచ్చునని తెలుచున్నది. ఇంకా బూదుగ్రిడు శారీరక మోటువనులేగాక గృహభృత్యుడుగానూ, పరిశ్రమలో కార్మికుడుగానూ, పొలముమీద పాలేరుగాను పనిచేయ వచ్చును. లేదా, నృత్యగాన, చిత్రలేఖనాది కళల సభ్యునించి పొట్ట పోసుకొనవచ్చునని కూడ విశదపడుతున్నది.

బ్రాహ్మణులవృత్తి ముఖ్యముగా జ్యోతిష్యము, విద్యాబోధన, వైద్యము, యజ్ఞయాగాది ధర్మకృతులని; క్షత్రియులవృత్తి దేశ

సంక్షణ, రాజ్యపాలనాది దర్మములు నిర్వహించుటవి; వైశ్యుడు పక్షి వ్యాపారము, సేద్యము, కళలు, చేతిపనులు అవలంబించేవాడని; యితర ఘోరికార్యములతోపాటు కూర్చుడు పాలేరుగాను, కార్మికుడుగానూ, ఎటులావరిగానూ జీవితంగడిపేవాడని మనముగ్రహించాలి. “ద్రాహ్మణస్య తపోజ్ఞానంతపఃక్షత్రస్య రక్షణం । వైశ్యస్యతుతపో వార్తా తపః కూద్రస్య సేవనం ॥ (మనుస్మృతి: 11-236) అని యీ సందర్భములో మనువుచెప్పినాడు. ఆకాలంలో కూర్చుండంటే పరివారకుడనే భావించబడేది.

శారీరిక శాశ్రమికుల అవసరం పొందిన భారతదేశములో ప్రభుత్వానికి, వ్యవసాయ, పారిశ్రామిక రంగాలకు, గృహయజమానులకు వుండేది. పాలకవర్గమువారు చీపురుమనిషినుండి యుద్ధంలో సేనానాయకునివరకు అనేకపనులకై మనుష్యులను నియోగించుకునేవారు. వీరోచిత కార్యములు, పూజాపునస్కారములు తప్ప యితర శారీరికపనులన్నింటిని కూర్చులకు వదిలేవారు. ద్వితీయకు—అనగా ద్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్యులకు—వ్యాపార, పారిశ్రామిక సంస్థలకు గూడ శరీర కష్టముచేయువారి అవసరము ఎక్కువగా వుండేది. గోపాలకులు, గొట్టెలకాపదులు, కర్షక, పారిశ్రామిక కార్మికుల అవసరముగూడ అధికంగా వుండేది. ఈ విధమైన కార్యములను వైశ్యులే కూర్చుంచేత చేయించుతుండేవారు. కొంతవరకు యిట్టిపనులు జానిసలచేతగూడ చేయించబడుతుండేవి.

కార్మికులు ముఖ్యముగా మూడువిధములుగా లభించేవారు. (1) దానినలు (దాన లేక దాన్యులు), (2) కూర్చులు (అధమ వృత్తులు, మోటుపనులు చేయువారు), (3) వైశ్యులు (కుటీర వృత్తులచేయువారు) కుటీరవృత్తులను కూర్చులుగూడ నిర్వహించినప్పటికీ నిపుణులైన కార్మి

కులు వైశ్యకులమునుండే లభించేవారు. మొత్తముమీద వృత్పత్తి కార్యములను చేయువారు వైశ్యశూద్రులేనని చెప్పవచ్చును. సాధారణముగా యీ రెండు వర్ణములనుండే విభుణతగల పనికి, మోటుపనికి, కార్మికులు దొరికేవారు. అయితే దుస్థితిలోనున్న కొందరు ద్విజులుగూడ కార్మిక తెగలో చేరేవారు.

శూద్రులుమాత్రమే సేవకవర్గమువారైనప్పటికీ ఉన్నతవర్గముల వారుగూడ తమ దుస్థితికారణంగా శూద్రవృత్తుల నపలంబించేవారు. “వైశ్యుడైనవాడు తన వర్ణవృత్తుల ఆధారముగా జీవనముసాగించలేని పక్షములో శూద్రవృత్తులను చేపట్టవచ్చును గాని అట్టి దుస్థితి తొలగిపోగానే వాటిని వదిలిపెట్టవలెను” అని మనుస్మృతి నిర్దుష్టముగా పలుకుతున్నది³³. అట్లాగే ద్రాహ్మణుడు దుస్థితిలో నున్నప్పుడు గోపాలకుడుగానూ, కర్షకుడుగానూ పనిచేయవచ్చును.³⁴ కష్టకాలంలో ద్రాహ్మణుడుగూడ సైనికుడుగా పుద్యోగముచేయవచ్చును గాని తనకష్టము తీరగానే తనమామూలు వృత్తిలోకి వెళ్ళిపోవలెను.

సంధ్యాది అనుష్ఠానములను నిర్వర్తించనివారు, వేదజ్ఞులను శూన్యుడు, వేదవ్యాపారము చేయువాడు, చేతివృత్తులవాడు, కళాకారుడు, గోపాలకుడు, సేవకుడు, అయిన ద్రాహ్మణునిచేత ధర్మపారాయణుడైన పృథువు శూద్రునికి దగినవసులనే చేయించవలెనని స్మృతులలోనూ, ధర్మశాస్త్రములలోనూ వ్రాయబడియున్నది.^{35,36} అంతే కొన్నివర్గములలో ద్విజులుగూడ కార్మికవర్గంలో భాగంగా పరిగణింపబడే వారిని తేటతెల్లగుతున్నది.

రెండవ అధ్యాయము

ప్రాచీన భారతములో బానిస వ్యవస్థ

—★—

ప్రాచీన భారతదేశంలోని సాంఘిక - ఆర్థిక వ్యవస్థలో బానిసత్వము ఒక ముఖ్యాంశముగా వుంటూ వుండేదని చరిత్ర మనకు బాట తున్నది. ప్రపంచదేశాలలో మనదేశం వుత్తమ నాగరికత గల దేశమని చెప్పుకోబడే కాలంలో గూడ యీబానిసత్వము మనదేశంలో ప్రబలివుండింది. మనదేశంతో బాటు చరిత్ర ప్రఖ్యాతిగల గ్రీసు, రోమ, రోమ్ బాబిలోనియా దేశాలలోగూడ యీ వ్యవస్థవుండేది. మలయన్ దీవులలోనూ, ఇండో - చైనాలోనూ, ఆఫ్రికాలోనూ అది మానవుల యొక్క సంఘ జీవితంలో సర్వసాధారణంగా యీ వ్యవస్థ యిమిడివుండడమే గాక దీనిని మార్చవలసిన అగత్యము గాని నైతిక విలువలతో దీనిని పరీక్షించాలని గాని ఎవ్వరికీ తోచినట్లు కన్పడదు. అదృష్టవంతులైన కొందరి సుఖమయ జీవనానికి అంకితులై బానిసలు నికృష్ట జీవితము గడపాలని దైవవిరోధమయినట్లుగా భావించబడేది. ఆ కాలంలో బానిసత్వము ప్రకృతి సహజమని తలపోసే వారంటే అది అతిశయోక్తి గాదు.

మూడువేల సంవత్సరాలనాటి సుమేర్ల చట్టాలను పరిశీలించగా అప్పటికి వేయి సంవత్సరములనుంచే బాబిలోనియాలోని సుమేర్ల నాగరికతలో బానిసత్వము ముఖ్యవ్యవస్థగా గుర్తించబడినట్లు తెలుస్తున్నదని శ్రీ విలియం వెస్టర్ మాన్¹ అంటున్నారు. యుద్ధభైదీలు, విదేశీయులు బానిసలుగా భావించబడి వారిని బజారులో అమ్మటం, కొనటం

జరుగుతుండేదని అప్పటి సుమేర్ల శాసనాలద్వారా మనకు బోధపడు తున్నది. అయితే అప్పటికింకా బానిసలను తరువాత కాలంలోపల అమానుషంగా హింసించటం జరిగేది కాదు. క్రీ. పూ. 2100 నాటి హమ్మూరీ చట్టాలలో అప్పుచెల్లించలేకపోవటం వలన, పంశపారం పర్యంగానూ, యుద్ధమైదీ లగుటవలన, అమ్ముడుపోవటంవలన బానిసలుగా మారిపోయేవారికి తగు సౌకర్యాలు, హక్కులు లిప్పబడియున్నవి. బజారులోవస్తువుగా పరిగణించబడి దాస్య జీవితానికి కొట్టివేయబడినప్పటికీ బానిసలకు స్వేచ్ఛలోవున్న స్త్రీని పరిణయ మాడటానికి, వ్యాపారము చేయటానికి, ఆస్తి కూడబెట్టుకోవటానికి అనకాశము లిప్పబడియుండెను. తనను తాను కొనుక్కోవటం ద్వారానూ, యజమాని తనను పెంపుడు చేసుకోవటం ద్వారాను దానిసత్వం నుండి విముక్తిపొందవచ్చును. హీబ్రూ జాతిలో జన్మించిన దానిన ఆరు సంవత్సరాల బానిస జీవితం తర్వాతగాని శాశ్వతంగా వికలాంగుడవటంతోగాని దానిసత్వం నుండి విముక్తి పొందగలుగుతాడని హీబ్రూ చట్టాలలో పున్నది.

గ్రీసులో క్రీ. పూ. 1200 నాటికి బానిసత్వం పొడసూపింది. సమకాలికమైన తోటి దేశాలలో వలె గాక గ్రీకులు తమ బానిసలను అతి మర్యాదగానూ, దాక్షిణ్యంతోనూ చూసుకునేవారు. అందువలన దానిసలు తమ యజమానులను ప్రేమతోనూ, భక్తితోనూ కొలిచేవారు. క్రీ. పూ. 800 వరకు బానిసలను అమ్ముటం, కొనటం ఎక్కువగా వుండేదిగాదు. కాని గ్రీకులు విదేశ ఆక్రమణలు జరిపినకొద్దీ తమ కుటీరపృథ్వులు అభివృద్ధియైనకొద్దీ బానిసవ్యాపారం క్రమంగా ఆరంభమయింది. అప్పు చెల్లించలేకపోవడంవలన ఎవరినీ బానిసలుగా చేయరాదని క్రీ. పూ. 594 లో శాసించబడింది. అయితే దీనివలన బానిసల సంఖ్య తగ్గిపోలేదు. గ్రీకేతరుల నుండి బానిసలను ఎత్తుకుపోవడంద్వారా బానిసల కొరత తీర్చబడతూ వుండేది. గ్రీకు నగరరాజ్యముల మధ

అంతులేకుండా జరిగిన పోరాటాల కారణంగా గూడ బానిసల సంఖ్య పెరుగుతూ పుచ్చింది. రోమలో గూడ దాదాపు యిదే పరిస్థితివుండేది. యుద్ధంలో పట్టుబడిపోయిన వారు, ఎత్తుకు పోబడినవారు, కొనబడిన బానిసలై పోయేవారు. వారు తోటలలోనూ, పొలాలమీదనూ, గృహ వృత్తములలోనూ కార్మికులుగా పనియోగించబడేవారు. అయితే యిప్పుడు యజమానులు యీ బానిసలను అమానుషంగా హింసించేవారు. “ఎంత హింసించినా నై నా ప్రాణముపై తీపిపడలదు” అనే భావన ప్రకారంతప్ప ఆపరిస్థితులలో నిజంగా బానిసలకు బిరుదుకును పదిలి చావుకోరుకొనడంలో ఎట్టి అభ్యంతరమూ కనిపించేది కాదు. శరీరం పట్టుకప్పి పోతేనే వారికి విరామమంటూ లభించేది. ఎందుకంటే ప్రతి యుద్ధంతో బాటు రో కొల్లలుగా అతి చవరధరలలో బానిసలు లభిస్తువుండగా వారికి తగు విశ్రాంతి యిచ్చి కాపాడు కోవటం కన్న వారిచేత నిర్విరామంగా పనిచేయించి ప్రాణం తీయటమే వుచితంగా తోచేది.

ప్రాచీన భారతదేశంలో బానిసలు పున్నారనటంలో సందేహం లేదుగాని రోమలో పలె వారిస్థితి విమర్శనీయంగా వుండేదనటం సంశయాస్పదమే. ఋగ్వేదంలో ‘దామ’ అని ‘దామ్య’ అని బానిసలను గురించి అనేకచోట్ల పేర్కొనబడివున్నది. ఈ దామ్యులు యుద్ధభైదీలు, నీచ ప్రవృత్తిగల వారు కావటం పలన వారిని అనార్యులని (అంటే చట్టబద్ధంగా జీవించే ఆర్యులకు విరోధులు) పిలిచేవారు. ఆకారణంచేతనే వారికి సేవక వృత్తి కల్పించినారు. బానిసలకు యజమానులు మారుతుండే అవకాశం ఋగ్వేద కాలంలో వుండేదనటానికి తగు సాక్ష్యం వున్నది.2 ఉదాహరణగా చెప్పాలంటే ఒకవ్యక్తి తనకు మారుగురు బానిసలను బహుకరించమని కోరిన సంఘటన ఋగ్వేదంలో వున్నది.3 అకాలంలో శ్రీ బానిసలు గూడ వుండే వారనటానికి ఆధారమున్నది.4 ఛందోగ్యోపనిషత్తుగూడ యీ విషయాన్ని ధృవపరుస్తున్నది.5 వేదాలలోనూ, పునవి

షత్తులలో నేగాక మనుస్మృతి, యజ్ఞపల్క్యస్మృతి, వారచస్మృతి, కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము మొదలైన గ్రంథములలో దానినలువారికర్తవ్య నిర్వహణ గురించి అనేకంగా చెప్పబడియున్నది. విదురపండిత జాతకము కులావక జాతకము, అసంపాదన జాతకము, నందజాతకము, నానాభంద జాతకము. నామసిద్ధిక జాతకము, రితాహర జాతకము, దూరజన జాతకము, కుల్లశేతి జాతకము, నర్మభస్మ జాతకము మొదలైన జాతకములలో గూడ దానిన ప్యపస్తను గురించి మనకు సాక్ష్యము లభిస్తున్నది. విదురపండిత జాతకములో నాలుగు విధములైన బానిసత్వము గురించి చెప్పబడియున్నది. (1) బానిసల సంశాసనం (2) భోజనము, రక్షణకొరకు దానినలైనవారు. (3) కొనబడిన బానిసలు (4) ఇతరులను తమ యజమానులుగా అంగీకరించిన బానిసలు. నిరంకుశముగా ప్రపింజనుతున్నాడని ఒక గ్రామపెద్దను దానినగా పింజనుమని రాజు శిక్షించిన పుదంతమును కులావక జాతకము మున్పెద్ద తెల్పున్నది. గంగ మాల, ఉరగ, కళింగ జాతకములలో దానిన బాలికలను యెంతో చయతో చూసేవారిని పేర్కొనబడివున్నది. అసంపాదన జాతకములో దానినలందిరినీ ఎంతో చయతో చూసేవారిని. అందువలన బానిసలకు తమ యజమానులపైన ఎంతో అభిమానం, చర్చి వుండేవనీ వ్రాయబడివున్నది. యజమానులకు తమ బానిసలపై గల విశ్వాసమును గురించి సంద, నానాభంద జాతకములద్వారా మనకు తెలుస్తున్నది. అయితే నామసిద్ధిక జాతకము మాత్రము యజమానులు, యజమానులొందిరి తమ బానిసలను పర్యాక్షిణ్యులగా చూసేవారని తెలుపుతున్నది. తన బానిసను ప్రేమించేవానినీ, బందించువానినీ యజమానికి వూర్తి అధికారిమండి వున్నట్లు రితాహర, కుల్లశేతి జాతకములలో వున్నది. రాజుమారులు, గామమార్తెలు గూడ బానిసల అంతస్థకు దించివేయబడే ప్రమాదం వున్నట్లు వెన్నంతర జాతకము తెలుపు

తున్నది. దానినల దరలను గూర్చి చూరజన, నంద, సత్తుభష్ట జాతక
ములలో వ్రాయబడి వున్నది. వీటన్నింటివలన దానిన వ్యవస్థ భారత
దేశంలో వుండేదనే యదార్థం నిస్సందేహంగా తేలిపోతున్నది. ఆప
స్తంభ ధర్మ సూత్రము ద్వారా గూడ యీ విషయం బలపడుతున్నది.
ఎందువల్లనందే దానినలను అమ్మటం, కొనటం అందులో నిషేధించ
బడింది. కొన్ని ప్రాచీన నాటకాల ద్వారా గూడ యీ సమాచారం
బయట పడుతున్నది. గుప్తుల కాలంలో రచించబడిన శూద్రుకుని
“చ్యుచ్ఛకటికం” లోని స్థావరక, మదనిక, పాత్రలు యీ సత్యాన్ని
ఘోషిస్తున్నాయి. ప్రాచీన భారతదేశంలో దానిన వ్యవస్థ వుండేదన
టానికి యింత ప్రబల సాక్ష్యం వున్నప్పటికీ అప్పటి ఆర్థిక స్వరూపం
యీవ్యవస్థ మీద ఆధారపడివున్నదనుకోవటం పెద్ద పొరపాటే
అవుతుంది.

దానినలను సాధారణముగా పొలము మీద, పరిశ్రమలలో కార్మి
కులుగానూ, గృహభృత్యులుగానూ వినియోగించుకునేవారు. అయితే
చాలా యితర కార్మికులకు పై స్యతంత్ర ప్రతిపత్తి లేకుండెను.

ప్రాచీన భారత న్యాయవేత్తలు దానినలను అనేక విధములుగా
విభజించారు. ఉదాహరణకు విదురవంశీత దాతకములో పైన తెలిపిన
నాలుగు విధముల దానినలున్నాయి. మనుస్మృతిలో ఏడు రకముల దానిన
లను గురించి పేర్కొనబడి వున్నది. (1) యుద్ధభైదీలు, (2) జీవనో
పాధి గురించి దానినత్వము చేయువారు (3) దానినల సంతానము (యజ
మాని గృహములో జన్మించినవారు) (4) కొనబడిన (5) బహుళరించ
బడిన (6) అస్త్రితో సంక్రమించిన దానినలు (7) నేరానికి శిక్షగా దాని
నత్వము అనుభవిస్తున్నవారు.⁶ ఇంతేగాక శూద్రునిచేత గూడ దానినలు
చేసేవనులు చేయించుకోవచ్చునని, అతడు కొనబడిన దానిన అవునా,

కాదా అని తర్కించే అవసరం లేదని మనువు అభిప్రాయమైవుందని తోస్తుంది.⁷

నారదస్మృతిలో యీ విధంగావున్నది. “దానిన మహిళకు తన యజమాని యింట పుట్టిన వ్యక్తి, కొనబడిన, బహుకరించబడిన, ఆస్తితో సంక్రమించిన వ్యక్తి, కరువు కాటకములపలన తన పోషణరై ఒకరిని ఆశ్రయించిన వ్యక్తి, అప్పుకు బదులుగా ఒకరిచేత పురోకరికి రాకట్టు పెట్టబడిన వ్యక్తి దానినలే ఆవుతారు.” ఇంచా, ఋణ పిమోచనం పొంద లేనివాడు, యుద్ధభైదీ, వంచెములో ఓడినవాడు, బచ్చిరంగ దానినత్వము స్వీకరించినవాడు — వీరంతా దానినలే. ఇట్లాగే తన ఉపర పోషదార్థమై దానినత్వము ఒప్పుకున్నవాడు, దానిన మహిళను వివాహమాడుటరు దాని నత్వము స్వీకరించినవాడు, తనను తాను అమ్మురున్నవాడు దానిన కాగలడు.⁸

కౌటిల్యునికి పూర్వము దానినలు తమ యజమానుల దయాదాక్షిణ్యములపై బ్రతికివారు. యజమానులలో దయాశుయులూ వుండిరి, కఠిన స్వభావులూ వుండిరి. ధనపాలి అనేబారిక తీవ్రముగా హింసించబడి యితరుల కుశ్రాషకై వినియోగించబడిన రథ నామసిద్ధి జాతకములో మనకు తగులుతున్నది. కుల్లశేతి జాతకములో శేతి కుమార్తె తాను దానిన యువకునితో జరిపిన ప్రణయ రలాపాలు తండ్రికి తెలిస్తే యిద్దరినీ ముక్కలుగా నరికివేస్తాడని భయపడుతుంది. కతాహత జాతకములో దానినయైన కతాహకుడు యజమానుల కౌతన్యమును భరించలేక చివరికి భైదీగా బ్రతుకుటకు యిష్టపడక యిల్లువిడిచి పారిపోతాడు. కాని అందరు యజమానులు యీవిధంగా లేరు. వహృదయులైన కొందరు యజమానులు దానినలను తమ కుటుంబ సభ్యులుగా చూసుకుని వారిపై పూర్తి విశ్వాసముంచేవారు. ఉదాహరణకు నందజాతకములో యజమాని తన

ఐశ్వర్యపు రహస్యాలన్నింటిని తన బానిసకు తెలిపేవాడు. నానాభంద జాతకములో ద్రాహ్మణుడైన యజమాని ముఖ్య విషయాలపై బానిస చాలికయైన పన్నాతో సంస్కృతించేవాడు. అనుసంపాదన జాతకములో బానిసత్వమునుండి విడుదలచేయబడిన బానిసలు తమ పూర్వ యజమాని మెడల ధక్తి పరాయణులై మెలిగినారు. ఈ విధంగానే సింకలకణ్ణి, గంగమాల, ఉరగజాతకములలో యజమానులు తమ బానిసలను ఆస్తుల వలె ఆదరించి పోషించేవారని మనకు గ్రాహ్యమవుతున్నది.

దాదాపు క్రీ. పూ. 320 నాటికి బానిసల పరిస్థితి యెంత అభివృద్ధి పొందిందంటే అప్పుడు మనదేశానికి వచ్చిన విదేశయాత్రికులు భారత దేశంలో బానిస వ్యవస్థ పున్నదని తెలుసుకోలేకపోయారు. ప్లీమ దేశాల బానిసల దారుణ పరిస్థితులకు అలవాటుపడిపోయిన మెగస్తనీస్ భారతదేశంలో బానిసలు లేరనే అనుకున్నాడు. ఈయన మాటలమీద ఆధారపడి అరియన్ చరిత్రకారుడు “భారతదేశంలో అంతా స్వతం య్రలే, అక్కడ అన్వతంతులైన బానిసలు లేనే లేదు” అని వ్రాశాడు. మెగస్తనీస్ కు పూర్వమువాడైన ఓనెసిక్రిటోస్ గూడ సింధులోయలో బానిసలు లేరని పక్కాడించాడు. నిజంగా మనదేశంలో బానిస వ్యవస్థ పుండివున్నప్పటికీ యితరులకు అది గోచరించలేదంటే ఆ శ్రేయస్సు కౌటిల్యుని అభ్యుదయ విధానానికే తెందుతుంది. బానిసత్వము వుండట మంటే దేశం వెనుకబడి యుండటమేనని కౌటిల్యుని విశ్వాసము.

కౌటిల్యుని సంస్కరణలు

కౌటిల్యుడు ప్రప్రథమంగా అల్పవయస్కులైన పిల్లలను బానిసలుగా ఆమ్మటం, కొనటం విషేధించాడు. తన పిల్లలనుగాని, తన బంధువుల పిల్లలనుగాని ఆమ్మేవారికి, తాకట్టు పెట్టేవారికి అత్యధిరంగా

అవరాధం విధించబడేది. భూద్రుడు పసిపిల్లవాడిని అమ్మితే వన్నెండు 'పణములు' చెల్లించాలి. అదే నేరం వైశ్యుడు, క్షత్రియుడు, బ్రాహ్మణుడు చేస్తే అంతకు రెండు, మూడు, నాలుగెట్లు అవరాధం చెల్లించుకోవాలి.⁹ ఈ వ్యవహారం నడిపేవారేగార అందుకు సాక్షులుగూడ శిక్షించబడేవారు.¹⁰ ఒక యిబ్బంది తీరుటకై ఆర్యుడైన వ్యక్తిని తాకట్టు పెట్టవలసి వస్తే సాధ్యమైనంత త్వరలో అపనవమైన ధనం సేకరించి అతనికి విముక్తి చేరూర్చే అపరాధం పుండేది.¹¹ కాని ప్లేచ్చులు క్రూరులు, వెనుకబడినవారు గాబట్టి వారి దిడ్డలను అమ్ముటం, కొనటం కొటియ్యడు నిషేధించలేదు. ఆర్యుడు మూత్రము యెట్టి పరిస్థితిలోనూ దానినగా వుండిపోరాదు.¹² విదేశీయులను ముఖ్యంగా గ్రీకులను రోమనులను కొటియ్యడు ప్లేచ్చులుగా దావించేవాడు. వారి దేశాలలో సామాజిక వ్యవస్థ దానినత్వముపై ఆధారపడి పుండబడి యిందుకు కారణమయి వుండవచ్చును. ఆర్యుడంటే ద్వితీయ గార కొటియ్యడు భూద్రులను గూడ ఆర్యులలో కలిపివేశాడు. ఈ విధంగా కొటియ్యడు దానినత్వము రూపుమాపుటకేగార భూద్రుల దుస్థితిని తొలగించడానికీ గూడ ప్రయత్నించాడు. కొన్ని పరిస్థితులలో మహిళలను, పసిపిల్లలను దానినలుగా అమ్ముటం, కొనటం నిషేధించి కొటియ్యడు మీద దాగోగుల వట్ల తన శ్రద్ధను ఋజువు చేసుకొనెను. ఎనిమిది సంవత్సరముల పయస్సుకు లోబడిన తన దానినలచేత నీచకార్యములు చేయించువారికి అమ్మినట్లయితే ఆట్టి ఆర్యునికి అధికంగా అవరాధం విధించబడేది. ఇట్లే గర్భిణియైనస్త్రీ దానినను అమె ముఖప్రసవమునకు యేర్పాడు చేయకుండా అమ్మజూచిన వారికి గూడ పెద్ద అవరాధం పడేది. అమెను కొన్నవారికి, యీ బేరానికి సాక్షులుగా వున్నవారికి గూడ యీ అపరాధం వర్తించేది.¹³

కాబట్టి ఆకాలములో గూడ సాంఘిక సంక్షేమ పథకాలంటూ
నిండేవనటం నిస్సంగదేహము

బానిసలచేత అపవిత్రమైన వసులు చేయించరాదని, వారి మాన
సర్వాధిను భంగపరచరాదని అజ్ఞాపించి కొట్టిబిడ్డలు మానవజాతి
ముక్కు దొన్నత్యంపై తన విశ్వాసాన్ని ప్రకటించుకున్నాడు. ఈ
అజ్ఞాను పాటించుటలో ప్రమత్తులైనవారు తాము బానిసలకై నమర్పించిన
వెలను కాళ్ళతముగా నష్టపడవలసి వుండెను. యజమాని తన పరిచా
రబురైన శ్రీ బానిస మానభంగము చేసినా, ఆమెచేత అపవిత్ర కార్మి
కులు చేయించినా ఆ బానిసను విడుదల చేయటమేగాక ఆమెకై వెచ్చిం
చిన మూల్యమును నష్టపడవలసి వుండెను.¹⁴ కొన్ని పరిస్థితులలో బాని
సలై పోసిపదనానికి రెంటింతల అవరాధం విధించబడేది.¹⁵

ఇంచా కొన్ని నిబంధనలు మహిళ బానిసల సంరక్షణకై యేర్పా
టు చేయబడ్డాయి.^{16,17,18} ఈ విబంధనలవలన యజమాని తన బానిసల
నిస్సహాయతవలన అన్యాయమైన లాభము పొందటానికి వీరులేకుండా
చేయటమేగాక శ్రీ బానిసల పరిస్థితులను చక్క-బరచటానికి యివి
యెంతో పువకరిస్తున్నాయి.

పురుష బానిసల విషయములో ప్రభుత్వము చాలా సహాయము
చేసేది. పరిస్థితుల ప్రోద్బలమువలన బానిసలుగా మారిన గౌరవనీయుల
చేత సీచరార్యములు చేయించగూడదని ఎవరైనా వారిచేత అపవిత్ర
కార్యములు చేయిస్తే వెంటనే వారి బానిసత్వము తొలగిపోగలదని
అనాడు చట్టాలు చేయబడ్డాయి.¹⁹ అట్లుగా బానిసగా మారినప్పటికి
ఆతని సంతానము అర్హులుగానే వుంటారు.²⁰

కొన్ని విధులను పాటించినప్పుడు బానిసలు స్వతంత్ర జీవులయ్యే
అవకాశములుండేవి. బానిసగా అమ్మబడిన వాడు తనను కొన్నవెలను

తన యజమానికిచ్చి స్వేచ్ఛను పొందవచ్చును.²¹ యుద్ధభైషిగా వచ్చిన వాడు తనరై వ్యర్థేకింపబడిన నివృత్తి మూల్యములో సగము తానే చెల్లించినట్లుయితే స్వతంత్రుడు కాగలడు.²² తనపై విధించబడిన అపరాధాన్ని చెల్లించలేకపోవడంచేత గానినగా మారినవ్యక్తి అట్టి అపరాధం చెల్లించి వేయటంతోగాని, అందుకు బదులుగా కొంత చాకిరి చెప్పడంతోగాని విముక్తుడు కాగలడు.²³ ఒకరిచేత బానిసగా కాకట్టు పెట్టబడిన వ్యక్తిని విడుదల చేయటానికి రాకట్టు దనముదన్న ఎక్కువ లీసుకోరాదని సూత్రీకరించబడింది.²⁴ విడుదల మూల్యమును పొందినాడైన బానిసను విడుదల చేయని యజమానికి వన్నెలను నడుమల అపరాధం విధించబడేది. తన బానిసను నిష్కారంగా బంధించి పెట్టినవానికి గూడ యీ విధమైన శిక్షవడేది.²⁵

బానిసలు అస్తిమీద హక్కుగలది వుండటం బౌద్ధియ్యని పునాద తకు మరొక విదర్శనం. తమ తలిదండ్రులు నడలిపోయిన అస్తివాస్తుల మీదగాని తామునంపాదించుచున్న అస్తిపైగాని బానిసలకు హక్కులుండేవి. అయితే యందుకు వారి యజమానులు సమ్మతించవలసి వుండెను. అప్పటిలో యజమానులు దయార్థిహృదయులైనవాలు కావడంచేత బానిసలకు యిట్టిఅనుమతి చాలాపరకు సునాయాసంగా లభించేది.²⁶ కాని బానిసకు వారులులేనప్పుడు అతనిలస్తి యజమానుల వరమయ్యేది.²⁷ తమ యజమానుల వసులకు అటంకమురావలసిగా యితరవసులు చేసుకుని బానిసలు తమ స్వాతంత్ర్యప్రాప్తికి కావలసిన ధనముసేదరించుకోవచ్చును. భారతదేశ చరిత్రలో స్వర్ణయుగమునందుచే కాలంలో బానిసల బ్రతుకుభారము తగ్గించబడి యీ విధంగా చాలాపరకు వారి జీవితాలు సుఖవృద్ధి చేయబడియున్నాయని స్పష్టమగుతున్నది. మొత్తము బానిసవ్యవస్థనే పెకలించివేయాలనే వ్యయత్నాలు జరిగాయి. ఎవరైనా బానిసగా వుండిపోవలసినవచ్చినా అతడిని బానిసగా పిలుచు

గుర్తించజాలనంతగా అతనిజీవనస్థితి మెరుగుపడెను. అందువల్లనే విదేశీయులు మనదేశంలో బానిసత్వము విజంగానే లేదని బల్లగుర్తి పాటించారు.

చిందుసారుడు, అళోకుడు యిట్టివరిస్థితులను నిలబెట్టుటకు ప్రయత్నించి సవలీకృతులై నారు. అళోకుని తొమ్మిదవ రాతిశాసనంద్వారా యిది ఋజువుగతున్నది. “దయాదాక్షిణ్యాలంటే, యితరవిషయాలతో బాటు, బానిసల స్థితిగతులను చక్కదిరచటము, బానిసలపట్ల కూలీలపట్ల ప్రేమభావముతో వ్యవహరించటము అని ఆర్థము” అని అందులో వ్రాయబడివుంది.

మౌర్యుల తర్వాతకాలములో బానిసలస్థితి మళ్ళీక్షీణించుట మొదలయింది. యజమానులు తమబానిసలతో రోమనులవలె ప్రవర్తించనారంభించారు. నీచపుచారీరి చేయించుకోవటం చట్టసమ్మతముగా చేయబడింది. నారదస్మృతిలో ఋషులు సేవకులను అయిదురకములుగా విభజించారు. పిద్యార్థులు, పనినేర్చుకొనువారు, పరిచారకులు, అధికార్థులు—యీ నాలుగరకతులవారు కర్మాకరులని పిలువబడేవారు. పేరు శుచి యైనకార్యములకే నియోగింపబడేవారు. అయిదవ తరగతివారైన బానిసలు అన్నిరకములనీచపు, అపవిత్రకృతములు చేయవలసి వుండెను.²⁸

బానిసలకు నీచ స్థైర్యములు చేయటం అనివార్యమైనదేగాక అట్టిపని చేసేవారిని యజమానులు నిర్దాక్షిణ్యముగా హింసించేవారు. కౌటిల్యుని చేరి అనుమతించబడిన అస్తిహక్కులుగూడ యిప్పుడు బానిసలకు లేకుండాపోయినవి. “ఆర్థశాస్త్రము” తర్వాత వ్రాయబడిన మనుస్మృతి, యజ్ఞపల్క్యస్మృతి, నారదస్మృతి మొదలయిన గ్రంథాలలో బానిసలు అస్తిపై సహజులేవీ వుండవనీ, అతడు ఎంతధనమార్జించినప్పటికి అదంతా అతని యజమాని జీవితకాలంలో యజమానికే సక్రమించ

గలవని స్పష్టంగా వ్రాయబడివున్నది.^{29,30} ఇంతకన్న విచిత్రంగా మను
స్మృతిలో బానిసకు అప్పించడే అపరాధంలేదు గాబట్టి తనదానినయైన
భూద్రుని సౌమ్యంతా బ్రాహ్మణుడు పెళవరచుకోవచ్చునని పున్నది³¹.
అయితే తనకు కొనటానికి తనయజమాని యిచ్చిన వెలతాయాకు ధనము.
తనకు యజమానినుండి లభించిన బహుమానాలను మాత్రము బానిస
వుంచుకోవచ్చని తర్వాతకాలంలోని భర్తృమాత్రాలలో అంగీకరింప
బడింది³². కాని బానిసలవైపుండే అనేకమైన విధినిషేధాలలో యిటు
వంటి చిన్న వదులాయాలు నముద్రంలో కార్పెట్టబడినవి చెప్పాలి.

తనకుటుంబప్రయోజనార్థమై బానిస తీసుచున్న అప్పును
ఆతనుతీర్చుకోలేకపోతే అతనికుటుంబమువారు తీర్చుకోవాలని నారసి
స్మృతిలో సూత్రీకరింపబడ్డది³³. ఇటువంటి అభిప్రాయాన్నే రాత్నా
యనుడు వెలిబుచ్చియున్నాడు³⁴. విష్ణుస్మృతిలో యిందుకు పోలిక
మరొక శ్లోకం కనబడుతుంది³⁵.

తనయజమానికి అతనికుటుంబానికి లాభించేవిధంగా బానిస అ
యజమానితరపున వ్యవహారం చేయవచ్చును. ఈ విషయం రాత్నా
టికి యజమాని బద్ధుడై వుండగలడు. అంతే యజమానికి తనదానినపె
యెంత నమ్మకముండేదో, బానిస తనయజమానిపట్ల మెచ్చిపోవడం
పాత్రంగా మెలిగేవాడో బోధపడుచున్నది.

యోగ్యులైన సాక్షులు లభించనప్పుడుగాని తగినయింటి సాక్షుల
లేనప్పుడుగాని బానిసలు న్యాయస్థానాలకు వెళ్లి సాక్షులయిచ్చేవారు. వారి
సాక్షులను న్యాయస్థానంవారు సగౌరవంగా స్వీకరించేవారు³⁶.

కొన్నిషరతులు పూర్తి చేసి బానిసలు స్వాతంత్ర్యస్థితి పొంద
వచ్చునని యదిపరలో చెప్పబడింది. ఈ విషయంలో నారసిస్మృతిలో
యేమున్నదంటే బాక్సలు చెల్లించలేకపోవటంవలన విక్రీతకాలం బానిస

శిశు అనుబంధవిస్తున్న వ్యక్తి తన బాకీని వడ్డీతోనూ చెల్లించి వేయటంతో గావి, శిశుకాలం పూర్తికావటంతోగాని తనను విడుదలచేయించుకో గలడు³⁷. కరువుకాలంలో స్వయంపోషణార్థమై బానిసగా మారినవ్యక్తి రెండు ఆవులను తనయజమానికివ్వడంతో స్వతంత్రుడు కాగలడు³⁸. సాధారణ కాలంలో పోషణకై బానిస అయినవాడు అట్టిపోషణను విరమించుకోవటంతోనూ, బానిస మహిళతో సంధోగించి బానిసైనవాడు అట్టిసంబంధం మానివేయటంతోనూ విముక్తులుకాగలరు³⁹. బానిస మహిళకు యజమాని గృహంలో జన్మించిన బానిసలు యజమాని అనుమతిపైనే విడుదలకాగలరని నారదస్మృతిలో వున్నది⁴⁰. యుద్ధభైదీలు, ఊడంలో ఓడినవాడు, ఐచ్ఛికంగా బానిసత్వం స్వీకరించినవాడు, యజమానికి తగిన పరిహారంచెల్లించి స్వతంత్రులుకాగలరు⁴¹.

స్వతంత్రజీవులైనవారు, సాధువులైనవారు పాపములుగా మారి బానిసత్వమువాతబడకుండా వారించేందుకని నారదస్మృతిలో సాధువైన వాడు తన నిష్ఠనుబదిలితే శాశ్వతంగా వ్రజువుకు బానిసగా పోవలెనని, తిరిగి చెన్నటికి స్వతంత్రుడుకాజాలడని హెచ్చరించబడివున్నది⁴². అవీరితివరుడైనవాడు తన్నుతాను బానిసగా అమ్ముకున్నట్లయితే జీవితాంతముపరిచి తిరిగి విముక్తపొందజాలడనిగూడ అందులోవున్నది⁴³.

చౌగలచేతవట్టుబడి బానిసగా అమ్మబడినవ్యక్తికి రాజు తిరిగి స్వేచ్ఛను వ్రసించివేయవచ్చు. ఎందుకంటే అటువంటిబానిసత్వము చట్టసమ్మతముగాదు⁴⁴. ఏవ్యక్తి నీబలవంతముగా బానిసచేయటానికి వీలులేదు. దాదాపు యిటువంటి స్థానమే యాజ్ఞపర్వస్మృతిలో వున్నది⁴⁵. యుద్ధములో పట్టుబడినవాడు తప్ప యేయితర వ్యక్తినైనా బలవంతంగా బానిసత్వానికి గురిచేసినట్లయితే రాజు ఆతడికి స్వేచ్ఛను వ్రసాదించగలడని ఆ స్థానము చెప్పుతున్నది.

బ్రాహ్మణులు అహంభావంతో యితరులను పీడించుచుండ వుండేట్లు మనువు గట్టియేర్పాటుచేశాడు. ద్వైజానిచేత ఆతనికిష్టములే కుండా దానినపనిచేయించిన బ్రాహ్మణుడికి ఆరుపందల పణముల అవ రాధం విధించబడేది⁴⁶. మరొక స్లోకం⁴⁷ ప్రకారం నేరస్తులైనభార్యను కుమారుడిని, దానినను, శిష్యుడిని, తమ్ముడిని తాడుతోగాని చీలిక బెల్లం తోగాని వారివీపుమీద కొట్టాలేగాని సున్నితమైనచోట్ల కొట్టరాదు. ఈ విషయాన్ని పుల్లంఘించినవాడు దొంగతనముచేసిన నేరానికి గురియవు తాడు. అనగా తనపోషణలోవున్న వారిని యజమాని అమానుషులగా హింసించకుండా చేయాలనేప్రయత్నం ఆరోజుల్లో జరిగింది. తేలు తున్నది.

తనయజమాని ప్రాణానికి తనప్రాణం అర్పించేసి యజమానిని మృత్యువుదారినుండి రక్షించిన దానిన అటుతరువాత యజమాని హోదా పొందగలడు⁴⁸. దానినలుచేసిన త్యాగాలు చిన్మరించబడవనీ, ఏగు విధంగా అందుకువరిహారం యిచ్చబడుతుందని యిందుసలన స్పష్టమవు తున్నది.

పైన తెలుసుకొన్న విషయాలవలన భారతదేశంలో దానినలను ప్రారంభం హింసించడం పాదాబలంగా జరగలేదని. గ్రీకులు, రోమ దేశాలలోపై వారి అనహాయితములంగా వారికి చెట్టిఅక్కరలులేన. అన్యాయమైన పీడనలేకుండిందని గ్రాహ్యమగుతున్నది. గ్రాహ్య కాలంలో మన ఆర్థికవ్యవస్థకు దానినవ్యవస్థ మూలాధారముగా లేకపోవటంచేతనే యిట్టి నమరనభావం వ్రబలివుండేది. మనుష్యులను పత్తుకు పోయి దానినలుగాచేసుకోవటంగాని, దానినవ్యాపారముగాని భారత దేశంలో ప్రోత్సహించబడి యుండలేదు. ఇందుకుమనం న్యాయంగా గర్వపడవచ్చును. ఇంకాచెప్పాలంటే సూరేక్షకిరతం నాటి "నాగరక

గల ఆమెరికిస్త" కంటే మనమెంతో పైమెట్టులోవుండేవాళ్లం. బానిసలు అందరికంటే అధమశ్రేణిలోని కార్మికులుగా బావించబడినప్పటికీ వారిని హింసించిన దృష్టాంతాలు చాలాతక్కువ. ఈ సందర్భంలో "కేంబ్రిడ్జి హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియా" అనే గ్రంథంలో పేర్కొనబడ్డ యీ క్రింది వాక్యాలు మనము చదివి ఆనందించవచ్చును. "....జాతక కథలలో వానిలను ఆదరించటం, చదువు, వృత్తివిద్యలు నేర్చుకోటానికి అనుమతించడం మనముచూస్తాముగాని హింసించడం మనకెక్కడా అగు పించదు.....యజమానినివిడిచి పారిపోయిన బానిసలవ్రసక్తి మన లెక్కడా తగలదు"49.

మూడవ అధ్యాయం

ప్రాచీన భారతంలో పృథ్వీసాయం తత్సంబంధమైన
చృత్తులలో కార్మికులు

క్రీ. పూ. దాదాపు 2500 నాటికి సంచారయుగము దాటి భారత ప్రజలు పృథ్వీసాయాన్ని ముఖ్యస్పృత్తిగా అవలంబించారని ముగింపుకు వచ్చిన భూమిపై సస్యశ్యామలం చేయమని పయతదేవుని ప్రార్థించే కాలములన తెలుస్తున్నది. (VII-101.3; X-105.1; X-50.3; IV-57.1) అందులోని దశమ మండలములో జూదంలో విచ్చున్నదైన బహుమతి పృథ్వీసాయం చేస్తే లభింపవచ్చునని ప్రకటించబడినది. అనగా అనాదు పృథ్వీసాయానికి అటువంటి ప్రాధాన్యత ఉన్నది. ఇంతేగాక అదర్శబద్ధులలోనూ (III.14.6; VI.91.1; VI-50.142; VIII-10.24; XIX.31.3). గైర్భూతములను హితంలోనూ (IV.2; V.1.7.3; VII-2.10), శతపథావ్యాజ్యములలోనూ (I.6.1.3) కౌశిల్యద్రాహ్మణంలోనూ (XIX.3) ప్రాధాన్యతను దాన్నిబట్టి పృథ్వీసాయానికి అధిక ప్రాధాన్యత లభించినట్లు తెలుస్తున్నది.

పృథ్వీసాయం ముఖ్యస్పృత్తియైనప్పటికీ అనాదు పృథ్వీసాయం కోసం నియోగించబడిన కార్మికుల విషయంలో మనకు విచిత్రమేమిటా? అది ఏమిటో తెలుసుకోవడా అసంభవమే. అయితే నాల్గవంతుడు యూర్యునిదే. అతని అభివృద్ధిచెందులను బహుళజీవితార్థి కౌశిల్యములందూ చేరే సమయములకు రక్షకులగా పండితుండవచ్చును. పృథ్వీసాయం చేయటం ద్వారా

గౌరవప్రదమైనదిగా భావించబడటం*వలన ప్రతివారు స్వంతగా పేద్యం చేసేవారేగాని యిందుకని కార్మికులను నియమించటం అరుదుగా వుండేది. దాదాపు అందరూ స్వయంపోషకంగా వుండటంచేత భూమి లేనివాడు, జీతం తీసుకుని పనిచేయటానికి వచ్చేవారు చాలా కొద్ది. అంతులేని పొలము కలిగిన ఏ కొద్దిమంది ధనవంతులకోగాని పొలము పనికి జీతగళ్ళను, బానిసలను నియమించే అవసరం లేకుండెను. దనికులు తమ పొలాలమీద పనులు చేయడానికి దాసీలను అంటే బానిస బాలికలను నియమించేవారని అధర్వణ వేదంలో పేర్కొనబడివున్నది. ఈ విధంగా బానిసలను, కార్మికులను వ్యవసాయం పనులకోసం నియమించటమనేది తరువాత శతాబ్దాలలో బాగా అలవాటైపోయిందిగాని ప్రాచీన వ్యవసాయక వ్యవస్థకు బానిసత్వం మూలాధారంగా వుండేదని తానికి యెక్కడా ఆధారాలులేవు.

కుటుంబములోని స్త్రీలు, పిల్లలు వ్యవసాయంలో ఆ కుటుంబ పోషకునికి సాయపడేవారు. అందువలన పొలముపని చేసేవాళ్ళంతా యజమానులే. అయితే నాగలి పట్టటానికి (కృషిపదలులు), తూర్పార పట్టటానికి (ధాన్యకృతులు), వారు పేయడానికి (వాపలు) కార్మికులను నియోగించడం, బానిసలను పురుచుకోవడం జరిగేది.

కాలక్రమేణా ఖూషిలేని కార్మికులంటూ ఒక జాతి దుప్పటి పెరుగుతూ పుట్టింది. అప్పటికి సమాజం నాల్గు నిర్దుష్టమైన పర్తాలగా విభజించబడిపోయింది. వ్యవసాయపృత్తి వైశ్య పర్తమువారికి ప్రత్యేకించబడినట్లు పరిభాష సంహితలు, ధర్మశాస్త్రాలు చెబుతున్నాయి. అదా

---

*“అర్జును ఘోరముధ్యమ బాన్ | నికృష్ట చాకిరీ భీభీనిదాన్ ||” అనే పురాతనోద్దీపన ప్రాచీన భారతదేశంలో వ్యవసాయం అతిగౌరవ ప్రదమైన పృత్తిగా భావించబడేదని ఋజువుపరుస్తున్నది.

హరణకు శంఖసంహితములో “వ్యాపారము పృథ్వీసాయము పశుపోషణ పైశ్చులకు ఆవృగించబడిన పదులు” అని స్పష్టంగా పుచ్చుచి. పైశ్చ : పర్జస్టులు వాణిజ్యం, పృథ్వీసాయం, పశుపోషణ, పక్షివ్యాపారం చేయుచు వికి అధికృతులైవున్నారని గొతము ధర్మసూత్రములో పుచ్చుచి.² ఈ విధముగానే పశిష్ట ధర్మసూత్రములో,³ హరిసంహితము.⁴ లో మో పేర్కొనబడివున్నది. చాదాపు పైశ్చులందరూ భవపరిమితపుంపరిమిత పరిమి వారివృత్తి అయిన పృథ్వీసాయ రిలాపాలలో పరిమితమైన కార్మికులను అంటే బూద్రులను (పేరికి భూమిపుంగుల అపరిమితమైన ప్రయోజనార్థమే గనుక), దానిసరిమి జీరాలపై ఏయోగి చేపాడు.

పేదాల తర్వాతయుగములో పృథ్వీసాయంలో కార్మికులను ఏయోగించే వారనేది నిస్సంశయముని కౌటిల్యుడు. నాటిడు. బృహస్పతి వ్రాసిన గ్రంథాలద్వారా తేలుతున్నది. కౌటిల్యుడు ఒక వందరిచ్చములో “సేతాధ్యక్షుడు” పౌరములలో నాట్లు పేయటానికి దానిసరిమి, జీతగాళ్ళను, కార్మికులను లేక శిష్ట అనుభవస్తున్నవారిని ఏయోగించబడిం జరిగేదని చెప్పివున్నారు.⁵ అయితే యిది బహుశః ప్రభుత్వ భూములకు లేక ప్రభువుల భూములకు సంబంధించి పుండపచ్చును. ప్రాచీనకాలంలో పృథ్వీసాయక కార్మికులుండేవారని నారదస్మృతిలో గూడ తగినంత సాక్ష్యమున్నది.

కార్మికుల విభిన్నశ్రేణులను గురించి చెబుతూ బృహస్పతి పైని కులరంతు పృథ్వీసాయక కార్మికులు మోటుపనివారని, వారిరంతుగూడ గృహ భృత్యులు తక్కువవారని అన్నారు.⁷

ఉద్యోగనిబంధనలు

కార్మికుల హోదాలనుబట్టి—వారు దానిసలైనా, జీతగాళ్ళైనా—వారి ఉద్యోగ నియమాలు మారుతుండేవి. దానిసల కష్టానికి బదులుగా వారికి

జీవన పోషణమాత్రమే యివ్వబడేదిగాని యితర జీతగాళ్లకు లెక్క పర్కారం జీతం లభించేది. ఇంకొక గమనించదగిన బేధమేమంటే కార్మికులు బానిసలవలె రోజంతా చాకిరీ చెయ్యనక్కరలేదు, పైగా వారు స్వేచ్ఛాపిపీనులు గూడాకారు.

సాధారణంగా కార్మికుల జీతాలు ముందుగానే నిర్ణయించుకోడం జరిగేది. ఒకవేళ అట్లా మొదటే నిర్ణయించేసుకోని పక్షంలో ఆ వచ్చిన లాభంలోనో, వుత్పత్తిలోనో భాగానికి (సామాన్యంగా పదో వంతు) వారు అధికారులై వుండేవారు. కౌటిల్యుడు తన “అర్థశాస్త్రము” లోనూ, తరువాత యాజ్ఞవల్క్యుడు⁹, నాఁదుడుగూడా¹⁰ యటువంటి ఆవిస్కారాలనే ప్రకటించారు. అయితే బృహస్పతి ప్రవేశపెట్టిన నిబంధనలు యిందుకు భిన్నంగానూ, యంతకంటే మెరుగుగానూ వున్నాయి. జీతం తీసుకుని పనిచేసిన వారికి గూడ ఉత్పత్తిలోనో, పాలలోనో కొంతభాగం ఆదనంగా యివ్వబడేది. తిండి, గుడ్డతీసుకునే కార్మికులకు అయిదోవంతు, లాభాలలోనూ, వుత్పత్తిలోనూ భాగం కోరేవారికి మూడోవంతు లభించేది.¹¹

కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము ద్వారా వ్యవసాయ కార్మికులకు ధన రూపములో యివ్వబడే జీతం గురించి మనకు కొంత తెలుస్తున్నది. రాజరిరానికి జేందిన భూముల అధికారియైన సీతాధ్యక్షుడు తనకింద పనిచేసే కార్మికులకు తిండిపెడుతూ నెలకు ఒకటిం పావు ‘పణములు’ చెల్లించవలసియుండనని అందులో వ్రాయబడివున్నది.¹² అయితే తమకు యివ్వబడిన వ్యవసాయిక పరికరాలను జాగ్రత్త పరుచుకునే బాధ్యత కార్మికులదే.¹³

యజమానితో సంబంధాలు

ప్రాచీన భారతంలో భూస్వాములకు సేద్యంచేసే వారికి మధ్య వత్సంబంధాలుండేవని చెప్పవచ్చును. నియమితకాలానికి కార్మికులకు

జీతాలు చెల్లించని యజమానులకు విషవిధించబడుతుందేమని యీ విషయం గురించి వ్రాయబడిన మరొకచోట తెలియజేయబడింది. కార్మికులు గూడ యజమానుల వట్ల విశ్వాస పాత్రంగానూ, పెం పెట్ట శ్రద్ధతోనూ మెలగవలసివుండెను. పనిచేయటానికి నిరాకరించినా, పనికి వెళ్లకుండా ఎగవేసినా తీవ్రంగా శిక్షింపబడేవారు. చిన్నచిన్న ఉప్పులు గూడ విడిచిపెట్టబడేవి. ఉదాహరణకు పొలము దున్నేవనికి ఉప్పుగా చిబడిన కార్మికుడు తనవనిపదలిపెళ్లిపోయినచో దెబ్బలు పెట్టలు తినవలసి వుండెను.¹⁴

జీతాల విషయంలో యజమానులకు కార్మికులకు పేదలు పెచ్చి వప్పుడు ఆ చేసిన పని ఆధారంగానో, లభించిన సాగ్యాల ఆధారంగానో తగువు తీర్చడం జరిగేది.¹⁵ కార్మికులకు విగుహాత్మకంగా తెలపబడినచో దానికి—ముఖ్యంగా అస్వస్థులైనప్పుడు—అపరాధాలుండేవి.¹⁶

గోపాలరులు

వ్యవసాయంతో దగ్గరి సంబంధముగల పశువుల పెంపకం వృత్తిని గురించి చాలా పూర్వకాలంనుంచి అనేక విషయాలు తెలుస్తున్నాయి. వేదకాలంలోనూ, బేదాలకు పూర్వోత్తర కాలాలలోనూ యీ వృత్తి యెక్కువ ప్రాధాన్యం వుండేది. పశువుల పెంపకాన్ని గురించి వేదాలలోనూ, వివిధ సంహితాలలోనూ, శాతరములలోనే గాక భారత రామాయణాలలో గూడ ప్రస్తావించబడివున్నది. ఇంతకుముందే తెలిసియున్నట్లు యీ వృత్తి వ్యవసాయమువలె వైశ్యుల వృత్తిగా వుండేది. అయితే వైశ్యులు యీ వృత్తి నిర్వహణలో, ముఖ్యంగా పశువులను పేవుటకు, వాటి సంరక్షణకు, పాడితీయటానికి కార్మికులను వియోగించే వారు. శంక, హరిత సంహితాలలోనూ, గౌతమ,¹⁷ పశ్చిమ¹⁸ ధర్మ సూత్రాలలోనూ యీ విషయాలను గురించి పేర్కొనబడివున్నది.

గోపాలకుల ఉద్యోగనిబంధనలు, జీతాలు

వ్యవసాయ కార్మికుల జీత భత్యాల, కార్య నిబంధనల పంటివే గోపాలకులకు గూడ వర్తించేవి. ఒప్పందాల వద్దతిమీద వీరి జీతాలు నిర్ణయించబడేవి. పూర్వ నిర్ణయము లేనప్పుడు ఉత్పత్తిలో దశమ భాగము జీతముగా యిచ్చేవారని కొటిల్యుని అర్థశాస్త్రము¹⁹, నారద స్మృతు²⁰ ల వలన తెలుస్తున్నది. గోపాలకుల వేతనవిషయాలు నిర్ణయించటానికని నారదుడు ప్రత్యేకంగా కొన్నినియమాలుచేసివుంచాడు.²¹ నూరు గోవుల బాధ్యత వహించేవానికి సంవత్సరానికి ఒక అవుపెద్దను, రెండుపంచల బాధ్యత గలవానికి ఒకపాడి అవును భరణంగా యివ్వాలని శాసించాడు. ప్రతి ఎనిమిదవ రోజున అన్ని ఆవుల పాలు గోపాలకులు తీసుకోవచ్చును.²² వేతనము వస్తు రూపంలో కూడ తీసుకోవచ్చని మనుస్మృతిలో వున్నది. రొక్కానికి బదులు పాలుతీసుకోదలచినట్లయితే యజమాని అనుమతి పొంది ప్రతి పది ఆవులలోను ఉత్తమ మయిన ఆవు పాలు తీసుకుపోవచ్చును.²³ వేతనము గురించియే ఒప్పందము లేనప్పుడు యీ సూత్రమే వర్తిస్తుందని గూడ మనువు చెప్పియున్నాడు.

కొటిల్యుని పాలనలో సమయపాలన పాటించని గోపాలకుల వేతనము పట్టుకోబడేది.²⁴ అనగా వుద్యోగనియమాలలో సమయ పాలనకు అధికప్రాధాన్యం యివ్వబడుతుందేదని స్పష్టమవుతున్నది.

గోపాలకుల విధులు

గోపాలకుల విధులలో ముఖ్యమైనది పశువులను ఉదయం మేతకు తీసుకువెళ్లి సాయంత్రం యింటికి చేర్చడం.²⁵ పాలు పితకడం, గోవుల గురించి తగు జాగ్రత్త తీసుకోవడం, తప్పిపోకుండాచూడడం,

యితరుల చేతులలో ప్రవేశించి వారిపైరులకు నష్టము కలిగించుచుండు చూడడం మొదలయినవి గూడ వీరి విధులలో వున్నాయి. అలాగ్రితగా మెలిగినా, కర్తవ్య నిర్వహణ జేయక పోయినా చట్టరీత్యా శిక్ష్యులవుతారు. నష్టపరిహారం చెల్లించమనడమే గాక, దోషాల తలపెట్టిన వారిని పురితీయడం కూడా జరిగేదంటే అనాటి చట్టాలు ఎంత విచిత్రంగావుండేవో బోధపడుతుంది. తన అధీనంలో వున్న పశువులు ఎవరిదైనా నష్టము కలుగజేస్తే దాని దాధ్యత ఆ పశువుల కాపరిచే యిది గౌరవమని చెప్పాడు.²⁶ తన సంరక్షణలో వున్న పశువులను ఎవరికీ చెప్పకుండా విడిచివెళ్లిపోయిన గోపాలకుడిని బెత్తము చెబ్బులతో శిక్షించాలని²⁷, ఆ పశువుల దాధ్యత వేరొకరికి యిచ్చివేయాలని అనుభవించుట శాసించాడు.²⁸ గోపాలకుని అలాగ్రిత పలన పశు నష్టం కలిగితే అతడు పశువుల యజమానికి పరిహారం చెల్లించుకోవలసి వుంటుంది.²⁹

“అర్థ శాస్త్రము” ద్వారా గూడ గోపాలకుల హక్కులు, బాధ్యతలను గురించి మనకు కొన్ని నియమాలు వెల్లడవుతున్నాయి. అనేక కారణాలవలన పశునష్టము సంభవించవచ్చును గాని గోపాలకుని అలాగ్రిత పలన అది జరిగితే అతనిచే యజమానికి పరిహారము యిప్పించవలసి వుంటుందని కొటియ్యని అనిష్కాయము.³⁰ గోపాలకుల బాధ్యతలను గురించి వివరిస్తూ ముసలి పశువులను, బలహీనమైన పశువులను, పశువుల శిశువులను సురక్షితమైన ప్రదేశాలలో మేపి వాటిని దొంగల బారినుండి, చుక్కల బారినుండి రక్షించుట వారి కర్తవ్యమని కొటియ్యడు వ్రాశాడు.³¹ పశువులు నీళ్లుతాగటానికి, స్నానము చేయటానికి నదిలోకి వెళ్లినప్పుడు అతడు అతిజాగ్రూకుడై వుండాలి.³² పశుసంఘం జరిగితే వెంటనే గో అధ్యక్షునికి తెలియబరచాలి, లేకపోతే నష్టపరిహారం చెల్లించుకోవాలి.³³ పశువులు సహజంగా చనిపోయినట్లయితే గోపాలకుడు వాటి చర్మాన్ని తెచ్చి చూపించాలి.³⁴ అయితే తర్వాత అది సహజ

మరణముకాదనీ, గోపాలకుడు దుష్ప్రవర్తనకు లోనయ్యాడనీ తేలిపట్ల యితే అతడు మరణదండానికి పాత్రుడవుతాడు³⁵. రాచ గోవులను యితర గోవులతో మార్చినందుకు దీనికి కొంచెము తక్కువగా శిక్ష విధింపబడేది.³⁶

ఇంతకూ విశద మవుతున్న దేమంటే గోపాలకుడు పశువుల యజమానికి దోహదముతలపెట్టక తన విధివిర్వహణ సక్రమముగా జరిపినంతవరకు అతనికి యెట్టి అపదలేదు. కాని నిర్లక్ష్యంగానూ, విదోహకరంగానూ ప్రవర్తించినట్లయితే శిక్షార్హుడవుతాడు. కొటియ్యని ఎలెనే మనువు గూడ గోపాలకుల ఆధీనంలో వున్నంత కాలం రాత్రయినా సగలయినా పశువులకు ఎట్టి ప్రమాదం జరిగినా వారే బాధ్యత ఓహించవలసివుంటుందని అభిప్రాయపడ్డాడు.³⁷

మనువు యీ సూత్రాన్ని యింకా విపులంగా వివరించాడు.³⁸ అయితే పశువులు కంచెలేని చేలలో దూరి పైరును తిన్నా, నష్టపరిచినా గోపాలకుని బాధ్యత వుండదన్నాడు.³⁹ తరువాత కొన్ని శతాబ్దములకు నారదుడుగూడ గోపాలకుల విధులు, బాధ్యతలు గురించి దాదాపు యివే అభిప్రాయాలను ప్రకటించాడు. గోపాలకుడు తన ఆధీనంలోవున్న పశువులను ప్రమాదమునుండి కాపాడలేకపోయినా, యజమానికి విషయము సరియైన సమయానికి తెలుపకపోయినా నష్టపరిహారం చెల్లించటమేగాక కొంత అవరాధం గూడ రాజుకు కట్టుకోవాలని నారదుడు ప్రపచించాడు.⁴⁰

ఈ విధంగా పశువుల కావరులకు యజమానులకు మధ్య యేర్పడిన వివాదాలు అప్పుడు అమలులోవున్న చట్టాల ప్రకారం పరిష్కరించబడేవి. బుద్ధిపూర్వకంగా దుష్ప్రవర్తన చేయడం, నిర్లక్ష్యంగా వుండడం

వియమనిబంధనలను పాటించకపోవడం మొదలయిన నేరాలను చూసి శిక్ష విధించబడినప్పటికీ, హృదయపూర్వకంగా పిలిచి నిర్విహేళ జరిగిన వారికి, వశవులను యిబ్బందులనుండి తప్పించడానికి లేకు ప్రయత్నం చేసినవారికి ఎట్టి బాధ్యతల బరువు పుండేదిరాదు. అనాచి అనాగరిక పరిస్థితులను దృష్టిలో వుంచుకుని విచారిస్తే యీ పుద్బోగి పది ధనాలు, యజమానులకు కార్మికులకు మధ్య సంబంధాలు న్యాయసమ్మతింగానూ, తృప్తికరంగానూ పున్నాయనటంలో సందేహంలేదు.

నాలుగవ అధ్యాయము

ప్రాచీన భారతదేశములో వేతనాలు,

ఉద్యోగ నియమాలు

ఇప్పటివలెనే ప్రాచీన కాలంలోగూడ కార్మికులను జీతాలమీద నియోగించడం జరిగేది. కార్మికుల జీతాలనంటిపెట్టుకుని పారిశ్రామిక శాంతికి సంబంధించిన అనేక సమస్యలు ఉద్భవిస్తూ వుండేవి. యజమానికి కార్మికునికి మధ్య “యిత జీతానికి యితవని చేయాలి” అని అంగీకారాలుకుదిరేవి. జీతాల నిర్ణయం యజమానికి కార్మికునికి మధ్య బేరసారాలకు గురియైవుండేది. వేతననిర్ణయంలో యిరువజెలవారు అధిక అవకాశాలకై కొట్టుకులాడేవారని తెలుస్తున్నది. ముఖ్యంగా కాలము, పని—యీరెంటి ఆధారంగా యీ బేరాలునడిచి చివరికి ఒక నిర్ణయం జరిగేదని కొటియ్యని అర్థశాస్త్రము తెలుపుతున్నది. ఇదిగాక వేతన నిర్ణయాలకు పనికివచ్చే కొన్ని నిశ్చితమైన సూత్రాలు గూడా అమలులో వుండేవి. ఉదాహరణకు ముందుగా వేతననిర్ణయం జరుగ కుండా ఉద్యోగం చేసినవారికి ఉత్పత్తిలో దశమ భాగాన్ని తీసుకునే అర్హతవుంటుంది.² అయితే వైద్యులు, న్యాయవాదులు, చేతివృత్తుల వారు, గాయకులు మొదలయిన నిపుణులకు యితర స్థలాలలో చెల్లించ బడే విధంగానో లేక ప్రతిభావంతులు నిర్ణయించినట్లుగానో వేతనాలు యివ్వాలని కొటియ్యడు సూత్రీకరించాడు.³

ప్రభుత్వంలో పనిచేసే వుద్యోగులకు నియమిత ధరల ప్రకారం జీతాలు కట్టి యివ్వాలనిగూడ కొటియ్యడన్నాడు.⁴ జ్యోతిష్యులు, రథ

సారధులు, పూజారులు, కథకులు, గాయకులు, విభిన్న కాఖాదిపతులు అయినవారికి వెయ్యిపణముల చొప్పున, శస్త్రకులకు, గుహాస్థాలకు, ముస్లింకు అయిదుపందల పణముల చొప్పున, సామాన్య కార్మికులకు (చేతి పనులవారు, వడ్రంగులు మొదలయినవారు) సూటియిచ్చి పణముల చొప్పున, అంతరంగిక భృత్యులకు, గోపాలకులకు అరిపై పణములచొప్పున, సంగీతాది కళాకారులకు, విద్యార్థులకు 250 పణములచొప్పున సాలుసరి జీతాలు నిర్ణయించబడెను. పురిచిర్రావులకు, గనులలో పనిచేసేవిద్యులులకు, శిల్పులకు, ఉపాధ్యాయులకు, పేదపతకులకు వారి యోగ్యతలనుబట్టి 500 నుండి 1000 పణములవరకు యిచ్చేవారు. గ్రామాలలోని చాకలి, మంగలి, మొదలయిన వారికి, గూడ చారులకు. గ్రామాధికారులకు 500 పణములు లభించేవి. వార్తాపాదులకు యోజనానికి పదినుండి ఇరపై పణముల చొప్పున యిచ్చబడేది. రాజ్యనికాలములో వారివారి సామర్థ్యాలనుబట్టి అరపై నుండి వెయ్యి పణములవరకు వార్షికవేతనము లభించేది. అంటే రాజులు పణములో ఆరోపంతు నుండి రెండుముప్పాతిక పణములవరకు జీతముగల పుర్యోగులుండేవారు.

రాజ్యనికాలమున వేతనాలను గురించి యిందా ముహూర్తములకు మనకు తెలుస్తున్నాయి. ఉదాహరణకు నూలుబట్టలునేసేవారికి సూలు వెలకు సమానముగా జీతము, పట్టుబట్టలునేసేవారికి పట్టుదారమువెలకు ఒకటిన్నర రెట్లుజీతము. పున్నిబట్టలునేసేవారికి పున్నిపోగు వెలకు రెండింతల జీతము యివ్వాలని పున్నది. అంటే సారెపనివారికి అచ్చితమైన జీతాలేమీలేవుగాని వారుచేసేనూలునిలువపై వారిజీతము ఆధారపడివుండేది. ఇట్లాగే చాకలివారికి బట్టలు వుత్తకటానికి, రంగులబట్టానికి వేర్వేరుగా జీతాలరెట్లు నిర్ణయించబడెను. బాగా వుత్తికినందుకు ఒక

వణము. మధ్యరకంగా వుతికినందుకు అరవణము, మామూలుగా వుతికినందుకు పావువణము జీతము లభించేది.⁸ బేధాభిప్రాయాలు వచ్చినప్పుడు విపుణుల ద్వారా వేతన విర్ణయాలు జరిగేవి.⁹ చాకలి వారికిచ్చే వద్దతిలోనే దర్జీలకు, సాలెవారికి జీతాలుండేవి.¹⁰ కమసాలివారు వెండి ఆభరణాలు చేసినందుకు ఆభరణము ఒకటికి ఒక మాసమువంతున, బంగారు ఆభరణాలైతే బంగారం విలువలో ఎనిమిదోవంతు మజ్జూరీ తీసుకునేవారు. “అసాధారణమైన పనితనం చూపించినందుకు యింతకు రెండింతలు యివ్వబడేది. రాగి, యిత్తడి, సీసము, కంచు, యినుము మొదలైన లోహాలతో వస్తువులు చేసినందుకు అట్టిలోహాల వెలలో అయిదపకాతము మజ్జూరీ లభించేది.¹²

కొటియ్యనికి పూర్వము జాతకముల కాలములో గూడ వేతనాల గురించి చెప్పబడివున్నది. గంగమాల జాతకములో నీళ్ళకావిడి మోసే వారికి రోజుకు అర్థమాసం వెండి యివ్వబడేదని వ్రాసివున్నది.¹³ విన హ్య జాతకములో గడ్డి కోసేవారికి రోజుకు ఒకమాసం వెండి యిచ్చే వారని వున్నది. జాతకములలో యింతకుమించి వేతనాల విషయములో మనలేమీ తెలియడం లేదు.

మనువు వేతనాలు విర్ణయించడములో జరిగే ఒప్పందాలను గురించి వ్రాసివున్నాడుగాని యదమిత్థంగా వేతనాలకు యీ ధరలు పూర్తాలని చెప్పలేదు. మనుస్మృతిలో యీ విషయంపై మనకు కొంత సమాచారం లభిస్తున్నది. శూద్రునికి పోషణ యిచ్చేటప్పుడు అతని యోగ్యతలు, చేయవలసినపని, అతనిమీద ఆధారపడివున్నవారి సంఖ్యను యజమానులు దృష్టిలో వుంచుకోవాలి.¹⁴ గోపాలకుడు కోరుకున్న ట్లయితే అతని వేతనము వస్తు (పాలు) రూపములో యివ్వవచ్చును. అతడు వృత్తి పది ఆవులలోను మంచి ఆవునుపిండుకొని పోవచ్చును.¹⁵ వృథుత్వము క్రింద పని చేసేవారికి కొన్ని నిర్ణీత వేతనాలు మనువు

యేర్పాటు చేశాడు. ఉదాహరణకు పరిచారికలకు, వార్తాహరులకు, రాజ భృత్యులకు వారి హోదానుబట్టి, చేయవలసిన కృషినిబట్టి జీతమివ్వాలి. 16 మోటుపని చేసేవారికి రోజుకు ఒక పణము, నైపుణ్యపు పని చేసేవారికి రోజుకు ఆరుపణములు ఇవ్వాలి. ఇదిగర మోటుపనివారికి నెలకు ఒక దోణము భాగ్యము, ఆరునెలలకు ఒక పత్రము, సిఫుణలైన పనివారికి నెలకు ఆరు దోణముల భాగ్యము, ఆరునెలలకు ఆరు పత్రములు లభించేవి.

మనుస్మృతిపై కుల్లకభట్టు వ్యాఖ్యానములో యీ విషయ మింకా స్పష్టముగా వున్నది. 16(a) ఇరువజ్జలు బేరమాడి వేతనం నిర్ణయించు కునే పద్ధతిని గురించి యాజ్ఞవల్క్యుడుగూడ వ్రాశాడు. వేతనము నిర్ణయించకుండా పనివాళ్ళను నియమించిన యజమాని శిక్షింపబడాలనే ఆట్టి పనివారికి యజమాని ఆదాయములో వదోవంతు పరిహారంగా యిప్పించాలని యాజ్ఞవల్క్యుని నిర్దేశము.¹⁷ యాజ్ఞవల్క్యుస్మృతి పైన వ్రాయబడిన మితాక్షర వ్యాఖ్యానములో పనివాళ్ళను నియమించే ముందే వేతనాల నిర్ణయం జరగాలని, తదుపరి పేరీలువచ్చే అవకాశం వుండరాదని యాజ్ఞవల్క్యుడు అభిప్రాయ పడినట్లు స్పష్టికరించబడింది.

కౌటిల్య, యాజ్ఞవల్క్యులపలెనే నారదుడుగూడ వేతనములు మొదట అనుకున్నంత, అనుకున్నవిధంగా చెల్లించబడాలనే హంశానికి ప్రాముఖ్యత ఇచ్చాడు.¹⁸ అంటే ఉద్యోగ ఒప్పందము చేసు కునే ముందే యజమాని, ఉద్యోగి బేరమాడి వేతనము నిర్ణయించు కోవాలని ఆయన అభిలాష. ముందుగానే వేతన నిర్ణయము జరగక పోతే న్యాయంగా యజమాని ఆదాయములో దశమభాగం ఉద్యోగి తీసుకోవాలవలన నారదుడు యాజ్ఞవల్క్యునితో ఏకీభవించాడు. 19

ప్రాచీనకాలపు ప్రముఖ న్యాయవేత్తయిన బృహస్పతిగూడ ఉద్యోగ ప్రారంభములో అనుకొన్నట్లుగా జీతాలు యివ్వబడవలసిందేనని చెబుతూ జీతాలు రోజువారీగానో, వక్షవారీగానో, నెలవారీగానో, మూడునెలల వారీగానో, ఆరునెలల వారీగానో, ఉద్యోగ పూర్తితోనో యిచ్చే యేర్పాట్లుండవచ్చు నన్నాడు.²⁰ అయితే ముందుగా వేతన నిర్ణయముగాని పక్షంలో యజమాని ఆదాయములో పదోవంతు ఉద్యోగికి లభించాలని యితర గ్రంథకర్తలు చెప్పిన సూత్రంతో బృహస్పతి ఏకీభవించలేదు. మూడోవంతో, అయిదోవంతో చెల్లించాలని బృహస్పతి నిర్దేశము. పనివాడికి అన్నము, బట్ట యిచ్చినట్లయితే ఉత్పత్తిలోగాని, లాభములోగాని అయిదోవంతు అతనికి జీతంగా యివ్వాలని, అట్టి యేర్పాటు లేకున్నట్లయితే మూడోవంతు ముట్టచెప్పాలని బృహస్పతి విపులీకరించాడు.²¹

నేపాళ దేశంలోనూ, దాపులోవున్న భారత భూభాగంలోనూ క్రీ.శ. 625 లో అమలులోవున్న వేతన ప్రకారములను పొప్రెనర్ నివ్వియన్ లీ ప్రకటించి వున్నాడు. అవి యీ దిగువ పంజికలో వున్నాయి.²²

శారీరక కష్టముచేయువారు,

రాగివణములలో వేతనములు,

భృత్యులు

సాలుసరి నెలసరి రోజుక

1. అధిషేఖ-హస్తిన (గజచోదకుడు)	588	49	1½
2. అధిషేఖశ్వ (అశ్వచోదకుడు)	588	49	1½
3. దావకగేచ్చి (వార్తాహరుడు)	588	49	1½
4. పూజారి	588	49	1½
5. భండా	408	34	1

6. కామరధార, పీతాధ్యక్ష (అంతరంగిక భృత్యులు)	408	34	1
7. ధ్వజమునువ్య, పుష్పవతావక (ధ్వజమును మోసేవారు)	408	34	1
8. నీళ్ళకావాడి మోసేవారు	408	34	1
9. రాజభవన పరిచారకులు	408	34	1
10. ద్వారపాలకులు	240	20	2/3
11. చీపురు పనివారు	240	20	2/3
12. రహదార్ల పహరాదారు	240	20	2/3
13. వైనికుడు	408	34	1
14. గొప్పిక (గోపాలకుడు)	408	34	1
15. సేనాపతి	3,800	320	10

క్రి. శ. 900 నాటి ప్రఖ్యాత న్యాయవేత్త కుశాచార్యుడు కార్మికులను బద్ధకస్తుడు, సామాన్యుడు. చురుకైనవాడు అని మూడురకములుగా విభజించి వీరి వేతనాల నిర్ణయం యిదేక్రమంలో జరగాలన్నాడు.²³ జీవితపు కనీస అవసరాలకు సరిపోయేదైతే సామాన్యవేతనమని, కావలసినంత తిండి, బట్టకువచ్చేదైతే ఉన్నతవేతనమని, కడుపు నిండేందుకుగూడ సరిపోనిదైతే అల్పవేతనమని వేతనాలను విభజించాడు.²⁴ కార్మికుని యోగ్యతలకనుగుణంగా యీ వేతనాలు యేర్పడాలి.²⁵

కాలమునుబట్టిగాని, పనినిబట్టిగాని, రెండింటినిబట్టిగాని వేతనాలు నిర్ణయించవచ్చును.²⁶ అంటే ప్రాచీనకాలములో మనదేశములో కాలపురేటు, పనిరేటు రెండూ వుండేవని తెలుస్తున్నది. ఈ పద్ధతులను కుశాచార్యుడు సోదాహరణముగా వివరించినట్లున్నాడు. యజమాని కార్మికునితో "యింత పనిజేస్తే యింత జీతమిస్తాను" అనేది పనిరేటు.²⁷

“ఏడాదికి యింత, లేక నెలకింత యిస్తాను” అనేది కాలపురేటు.²⁸
 “ఇంతకాలంలో యింతవని చేశావుగాబట్టి యింతజీతమిస్తున్నాను”
 అంటే జీతము కాలము, పని రెంటినీబట్టి నిర్ణయించబడిందన్నమాట.²⁹

కార్మికుని జీవితావసరాలను తీర్చగలట్లుగా వేతననిర్ణయం జరగలని శుక్రాచార్యుని అభిప్రాయము. ³⁰ ఎందుకంటే కడుపునిండే జీవితముదొరకక అతడు నిరాశజెంది యజమానికి శత్రువుగామారే అపకాశమున్నది. అవకాశవాదిగానూ, బాధ్యతారహితుడుగానూ పరిపర్తనజెందవచ్చును.³¹ ఆధునిక పారిశ్రామిక తత్వజ్ఞులుగూడ ఆకలి బాధచే పీడించబడే కార్మికుడు చిత్తశుద్ధితోనూ, విశ్వాసపాత్రంగానూ పనిచేయజాలడని చెబుతున్నారు. యజమానులకు, కార్మికులకుమధ్య నత్సంబంధాలు పెంపొందాలంటే న్యాయమైన వేతనాలిచ్చి కార్మికులను తృప్తులుగావుంచవలసి వుంటుందనే అభిప్రాయంపెలిబుచ్చి శుక్రాచార్యుడు ఆధునిక పారిశ్రామిక కార్మిక తత్వవేత్తల ఆలోచనలతో తులనాగాడు. ఇంతజరిగినప్పటికీ శూద్రులు పీడితవర్గముగానే మిగిలిపోయారు. వారికి లభించేవేతనాలతో పొట్టనింపుకోవడం దుర్లభంగానే వుండేది.³²

వేతన వితరణ

దాదాపు అందరున్యాయవేత్తలూ వేతనాలు రోజువారినో, వారంవారినో, వక్షంవారీగానో నెలవారీగానో, మూడునెలలవారీగానో, ఆరునెలలవారీగానో, ఏడాదివారీగానో లేక పని ముగిసినమీదటనో మొదట అనుకొన్నప్రకారం చెల్లించబడాలని ఏకాభిప్రాయం ప్రకటించారు. పని సరిగా చేయకపోయినా, పని అపలుచేయకపోయినా జీతం పట్టుకోవలసిందే.

వేతనాల వితరణ విషయములో కొన్ని సూక్తాలు చేయబడ్డాయి. జీతాలు మొదట చేసుకున్న ఒప్పందాన్ని అనుసరించి చెల్లించబడాలనీ.

మొదట నిర్ణయించుకోకపోతే కాలము, పనినిబట్టి రెక్కచేసి చెల్లించాలనీ, కొటిల్యుడు నిర్దేశించారు.³³ జీతాలు చెల్లించేటప్పుడు తగాదాపచ్చి నట్లయితే సాక్షులు చెప్పినరేట్లచొప్పున సాక్షులలేనట్లయితే చేసినపని ఆధారంగానో చెల్లించిపేయాలి.³⁴ ఎవరైతే నా పనిని సక్రమంగాచేయకపోతే వారంరోజులజీతం పట్టుకోవచ్చును. అప్పటికి ఆపని అసంత్పన్నమై కరంగా జరుగుతున్నట్లయితే ఆఉద్యోగిని తొలగించి అపనిని మరొకరికి అప్పగించవచ్చును.³⁵

ఒకవ్యక్తి పనిచేసేందుకు తయారై పచ్చినప్పటికీ అతనిచేత పని తీసుకోబడనట్లయితే అతనికి జీతమివ్వనక్కరలేదు. అంటే జీతమివ్వడం పనిచేసినందుకుమాత్రమేనని స్పష్టపడుతున్నది. పనిచేసేందుకు సిద్ధపడినప్పటికీ పనిచేయని జీతమివ్వాలినిందేననే యితరప్రాచీనులవాదంతో అంగీకరించనని కొటిల్యుడు స్వయంగా చెప్పుకున్నాడు.³⁶ పైపెచ్చు యజమాని నిర్దేశించిన స్థలములో, సమయములో యిచ్చినపని చేయనట్టి కార్మికునికి యెట్టి జీతము ఇవ్వనక్కరలేదన్నాడు.³⁷

మొదట ఒప్పందం చేసుకున్న పనికిమించి యజమాని ఆదేశం ప్రకారం కొంత ఎక్కువ పని చేయవలసివస్తే అందుకు వేరే జీతం కట్టి ఇవ్వనక్కరలేదు.³⁸ ఈసూత్రము అన్యాయంగానే కనిపిస్తున్నది. అయితే “అర్థశాస్త్రము” రచింపబడిన కాలములో భారతదేశము క్లిష్టమైన ఆర్థిక స్థితిలో వున్నందువలన యిటువంటి విధానాలు ప్రచేశపెట్టి బడినాయని కొందరు చరిత్రకారులు చెబుతున్నారు. బహుశః అట్టి స్థితిలో యీ సూత్రము న్యాయసమ్మతంగానే తోచివుండవచ్చును. “అర్థశాస్త్రము”లో ఒకచోట ప్రత్యేకమైన జీతాలిచ్చి శాలిని దినాలలో కార్మికులచేత పనిచేయించుకోవచ్చునని వ్రాయబడివున్నది.³⁹ అంటే ఆ రోజులలో అధికోత్పత్తికై శ్రద్ధతీసుకోబడేదని అవగాహన అవుతున్నది.

గోపాలకులకు, వ్యవసాయ కార్మికులకు ధాన్యంతోపాటు నెలకు 1½ పణములు చెల్లించబడెనని కూడ “అర్థశాస్త్రము”లో వున్నది.⁴⁰ ఇందువలన వ్యవసాయ కార్మికులకు జీతము ఎక్కువ రొక్కములో గాక వస్తురూపములో యివ్వబడుతుండేదని మనకు తెలుస్తున్నది. చేతి వసులవాళ్ళకు పనిని బట్టి ధాన్యము, రొక్కము యివ్వబడేది.

యాజ్ఞవల్క్య శాసనం ప్రకారంగూడ చేసినవని ఆధారంగానే జీతమివ్వబడేది. సమిష్టిగా చెయ్యాలని యిద్దరికి అప్పగించబడిన పనిని ఆ యిద్దరూ పూర్తిచేయలేకపోతే చేసినంతవరకు మాత్రమే జీతమివ్వాలనీ, మొత్తము పనిని పూర్తిజేసిన మీదటనే అనుకున్న పూర్తిజీతము చెల్లించాలనీ యాజ్ఞవల్క్యు సూత్రీకరించాడు.⁴¹

జీతాలు ఏ సమయములో చెల్లించాలనే విషయముమీద నారద బృహస్పతులు యితర న్యాయవేత్తలతో అంతగా భేదాభిప్రాయము తెలుపలేదు. చేసుకున్న ఒప్పందం ప్రకారంగా పని ఆరంభములోగాని మధ్యలోగాని, ముగింపుతోగాని జీతాలు చెల్లించవచ్చునన్నాడు నారదుడు.⁴² రోజువారీగానో, పక్షవారీగానో, నెలవారీగానో, మూడునెలల వారీగానో, అరునెలలవారీగానో, ఏడాదివారీగానో, పని ముగించిన మీదటనో మొదట అంగీకరించుకున్నట్లుగా జీతాలు చెల్లించాలని బృహస్పతి అభిప్రాయము.⁴³

కుర్యాచార్యుడు కాలమును సూర్యమానముగానూ, చంద్రమానముగానూ, “సావన” పద్ధతిగానూ విభజించాలని చెప్పతూ రోజువారీ జీతాలకు “సావన” పద్ధతిని ప్రయోగించాలన్నాడు.⁴⁴ పైగా జీతాల చెల్లింపు సమయానికి తప్పనిసరిగా జరగాలనీ ఆవగూడదనీ వాయదాలు వేయరాదనీగూడ ఆయన అన్నాడు.⁴⁵

చేసుకున్న ఒప్పందాల ప్రకారం జీతాల చెల్లింపు జరగాలనీ పని పూర్తిగానూ, సక్రమంగానూ చేయబడకపోయినప్పుడు చూత్రమే జీతాలపట్టుకోవడం జరగవచ్చుననీ అందరు ప్రాచీనన్యాయవేత్తలు సూత్రీకరించారు. కౌటిల్యనికాలములో పనికోసం వచ్చినందుకుగాక పనిచేసినందుకే జీతాలివ్వాలనేసూత్రం పాటించబడింది. ఇచ్చినపని పూర్తిగాచేయనట్లయితే చేసినపనికే జీతమునిష్పత్తిలో కట్టియివ్వబడేది.

ఉద్యోగనిబంధనలు.

ప్రాచీన భారతదేశంలోవున్న ఉద్యోగనిబంధనలను గురించి తెలుసుకోవాలంటే “అర్థశాస్త్రము” ఒక్కటే మనకుముఖ్యాధారముగా వున్నది. పూర్వకాలములో యీ విషయముగురించి శ్రద్ధపహించినది ఒక్కకౌటిల్యుడనేచెప్పాలి. కుక్కాచార్యునిపేరుగూడ యీ సందర్భములో స్మరించతగినదే.

వేతనవితరణగురించి, ఉద్యోగపు ఒప్పందాలగురించి, మహిళ కార్మికుల పనివిధానము గురించి, శైలపులగురించి, యితరపారిశ్రామిక పరిబంధాలను గురించి అనేకసూత్రాలు మనకు అవగతమవుతున్నప్పటికీ, ప్రభుత్వయజమాన్యంలోనూ, వ్యక్తిగత యజమాన్యంలోనూ వున్నప్పటి కల్మాగరాలలో పనిచేసేకార్మికుల ఉద్యోగనిబంధనలను గురించిగాని, పనివేళలను గురించిగాని మనకు యెట్టిఅచూకి దొరకటం లేదు. అయితేపరిస్థితులు బాధాకరంగాలేవని, అనుకూలంగానే వుండే పని తీర్మానించబడుతున్నది. ఎందుకంటే బాధాకరమైన ఉద్యోగనిబంధనలమూలంగా పారిశ్రామిక అలజడి జరిగివుంటే యీ నిబంధనలను గురించి యీ సుప్రసిద్ధన్యాయవేత్తలు వ్యాఖ్యానించి వుండేవారేగదా. అయితే ఎట్టిపరిస్థితిలోనూ కోర్కెదావేళాల ప్రకటించటం మహాపాపమనే

ప్రాచీనుల చాందనత్వమే ఎట్టిఅలజడి లేకపోవటానికికారణమై వుండవచ్చని వాదించేవారున్నారు. కాని మానసిక తత్వశాస్త్రముప్రకారము నహింసరాసంతగా పరిస్థితి విషమించినట్లయితే ఎట్టిమానవుడైనా ఏదో రూపములో తన విరిసనప్రకటించకుండా వుండలేడుగాబట్టి యీ వాదన అంగీకారయోగ్యము కాజాలదు. సహనశక్తికిగూడ మితిఅంటూ వుంటుంది గనుక వుద్యోగము వూచిపోతుందన్నభయముగూడ మనిషి ఆవేశమును అపజాలదు. కాబట్టి నిజంగా ఆరోజులలో దుస్సహమైన కార్మికపద్ధతులుండివున్నట్లయితే యిన్నిపుత్రమనూత్రాలు ప్రవేశపెట్టిన యీ న్యాయవేత్తలు యీ విషయములో నిశ్శబ్దంగా వుండేవారుగారు

యజుర్వేద కాలమునుండే పరిశ్రమలలో శాంతి సుహృద్భావాలకు ఎంతో ప్రాధాన్యత యివ్వబడింది. కార్మికులు పనిచేసే స్థలాల్లో మనశ్శాంతితోపనిచేయాలనీ, యింటికి తిరిగి వెళ్ళేటప్పుడు పుల్లాసంగా వుండాలనీ యజుర్వేదంలో వ్రాయబడి వున్నది.⁴⁶ ఉద్యోగ పరిస్థితులు తృప్తికరంగా వుంటేనేగాని కార్మికులలో యిట్టి శాంతి కలగదు. ఆ రోజులలో భారీఎత్తున పారిశ్రామిక వుత్పత్తి జరిగేదికాదు గనుక యజమానులకు కార్మికులకు మధ్య వ్యక్తిగతమయిన తృప్తికరమయిన సంబంధాలు వుండివుండాలి.

ప్రాచీనకాలములోని బానిసత్వముగురించి యింతకుముందు ప్రస్తావించినప్పుడు కొటియ్యారు బానిసలచేతగూడ అపమానకరిమైన పని చేయించటం నిషేధించాడని తెలుపబడింది. ఎనిమిది సంవత్సరముల ప్రాయములేని పిల్లలను పనికి నియోగించటానికి, అమ్మటానికి, కొనటానికి కొటియ్యారు యిష్టపడలేదు. ఈ విధంగా బానిసల వుద్యోగ విబంధనల విషయములో తగు జాగ్రత్త తీసుకోబడింది. వేతనార్హనకు

వచ్చే మహిళ కార్మికుల పనివిషయములో తగు నిబంధనలు చేయ బడ్డాయి 47

కార్మికుల సమయపాలన గురించి చాల గట్టి యేర్పాట్లు చేయ బడినాయి. నిర్ణీత సమయందాటి పనికివచ్చిన కార్మికులనుండి వారి జీతంలో షతుర్థభాగము తగ్గించటము యింతకు రెట్టింపు అపరాధము విధించటము జరిగేది. తనకు వశంకాని కారణాలచేత ఆలస్యం జరిగితే ఎట్టి తగ్గింపు వుండదు. 48

సెలవు నిబంధనలు.

ఒక కార్మికుడు అస్వస్థతవలన పనిచేయలేని స్థితిలోవుంటే అతనిని పనిచేసేందుకు బలవంతపెట్టడం జరగదు. ఈ విషయములో న్యాయవేత్తలు విభిన్నమైన సూత్రాలు ప్రతిపాదించారు. కొందరు జీతముతో సెలవు యివ్వాలంటే మరికొందరు పనిచేయనివారికి జీత మివ్వరాదన్నారు. ఒక కార్మికుడు యిబ్బందిలోవున్నా, అస్వస్థతగావున్నా, పనిచేయలేనంత బలహీనంగావున్నా పనినుండి సెలవు తీసుకోవచ్చునీ. యితర కారణాలవలన సెలవడిగినట్లయితే తన స్థానములో మరొకరిని కుదిర్చి వెళ్ళాలని కొట్టియ్యడు అభిప్రాయపడ్డాడు. 49

ఒకపనికి నియమింపబడిన వ్యక్తి అనారోగ్యమువలన ఆ పనిని పూర్తిచేయలేనప్పటికి, స్వస్థత చేకూరినతర్వాత దానిని పూర్తిచేసినట్లయితే అతనికి పూర్తిజీతము యివ్వాలని మనువు ఆదేశము. 50 అరోగ్యవంతుడైన తర్వాతగూడ ఆపనిని పూర్తిచేయలేకపోతే అతడు జీతానికి అనర్హుడు. 51 అనగా అస్వస్థతవలన సెలవు తీసుకున్న కార్మికుడు తర్వాతవచ్చి తనపనిని పూర్తిచేసే వక్షంలో మాత్రమే

జీతముతో నెలపు యివ్వడం జరుగుతుందని మనువుయొక్క శాసనముల తాత్పర్యము.

బృహస్పతి యేర్పరచిన సూత్రాలప్రకారం పనిచేసే స్థితిలో లేని కార్మికునిచేత బలవంతంగా పనిచేయించరాదు. అయితే ధృఢ కాయుడైన కార్మికుడు పని ఎగవేసినట్లయితే శిక్షింపబడవలసినదే.

తెలపు విషయములో శుక్రాచార్యుడు ప్రవేశపెట్టిన సూత్రాలు చాలా సమంజసంగా వున్నాయి. ప్రతిరోజు పగలు. రాత్రి కార్మికునికి తగు విశ్రాంతి కలుగజేయటమేగాక పండగలు వట్టాలు వచ్చినప్పుడు చాలా అత్యవసరమైన పని లేకపోతే జీతంతో నెలపు యివ్వాలని ఆయన చెప్పాడు.⁵²

కార్మికుడు చేసిన సేవలను దృష్టిలో వుంచుకుని అతడు అస్సలు స్థతగావున్న సమయాలలో జీతముతో నెలపు యివ్వవలెను. ఒక వారం రోజులు అనారోగ్యంగా వుండిన కార్మికునికి జీతం కోయడం జరగరాదు.⁵³ ఇవన్నీగాక ప్రతి కార్మికుడు ఏడాదికి పదిహేను రోజులు జీతముతో నెలపు పొందవచ్చును.⁵⁴

కొబట్టి అర్థశాస్త్రము, మనుస్మృతి, శుక్రగ్రాంథికి సంబంధించిన దాదాపు వెయ్యేళ్ళకాలములో యీ విషయాలకు సంబంధించిన సూత్రాలు చాలా న్యాయసమ్మతంగా వుండేవని మనకు తెలుస్తున్నది.

కార్మికులకు కార్యప్రోత్సాహము.

ఉత్తమ ప్రమాణముగల పనిని ఎక్కువగా చేసినందుకు కార్మికులకు తగిన పారితోషికము యివ్వబడేది. కార్మికుడు మామూలుపనిని చేసి చూపించినట్లయితే అతనికివ్వబడే జీతముకన్న కొంత

ఎక్కువ యివ్వవలసి వుంటుందని యజమానులను యాజ్ఞపల్కుడు ఆదేశించాడు.⁵⁵ కార్మికులకు జీతముగాక, బహుమాన రూపములో కొంత ముట్టజెప్పి వారిని వుల్లానంగావుంచాలని కౌటిల్వ్యుడుగూడ అంగీకరించాడు. నూలువడికే వారికి బహుమానాలిచ్చి ఆ శాఖాదిపతి వారిని వుల్లానంగా వుంచాలనే ఆర్థముగల శ్లోకం మనముందర వున్నది. ⁵⁶ పశువు తన సేవకులకు వారి జీతములో ఎనిమిదోపంతు పారిలోషికముగా యివ్వాలనీ శుక్రాచార్యుడన్నాడు.⁵⁷

నైపుణ్యముగల పనితనము, ఉత్తమ పని ప్రమాణమును సాధించిన కార్మికులకు యితోధికంగా ప్రోత్సాహమివ్వబడేది. కార్మికుని క్రియానైపుణ్యము గుర్తించబడడమేగాక పని హెచ్చుగానూ, చురుకుగానూ చేయుటకు అవసరమైన ఆకర్షణలు కల్పించబడేవనీ ఒకానొక శ్లోకములో వున్నది.⁵⁸

మొత్తముమీద ప్రాచీన భారతదేశములో కార్మికుల ఉద్యోగ విబంధనలు, వేతనాలు అసంతృప్తిరంగా లేవని గట్టిగా చెప్పవచ్చును.

అయిదవ అధ్యాయము

సాంకేతిక వృత్తివారి శిక్షణ

ఏకశస్త్రనా తగినశిక్షణ, గురుబోధలేనిదే నేర్చుకోలేమన్నది అందరు యెరిగిన సత్యమే. ఈ సత్యం గుర్తించబడినందువల్లనే పురాతనకాలములో సాంకేతిక, వృత్తివారి శిక్షణలకు మిక్కిలి ప్రాధాన్యత యివ్వబడింది. పురుషులకు ముఖ్యంగా వైశ్యులకు వివిధ కళలలోనూ, వసులలోనూ విపుణులైన ఆచార్యులవద్దనో లేక శిక్షణశాలలలోనో తగు శిక్షణ యిచ్చేవారని ప్రాచీన ధర్మగ్రంథాలలో పేర్కొనబడి వున్నది. జాతకాల కాలమునాటికే యిట్టి శిక్షణయిచ్చే ఆచార్యులను గురించి, పొందే శిక్షణార్థులను గురించిన ప్రస్తావనలు లభిస్తున్నది. వరుణి, కూస జాతకములలో శిక్షణార్థుల విషయముల్లేఖించబడింది. ఈ పద్ధతి నేటి వరకు అమలులో వున్నదని వేరే చెప్పనక్కరలేదు.

శిక్షణార్థిని ఆరోజులలో “అంతేవాసీ” అనేవారు. ఏదైనా కళలలోనూ, వృత్తిలోనూ శిక్షణపొందాలంటే అతడందులకు నిర్దేశించబడిన కాలము ఆచార్యునివద్దనేవుండిపోవాలి. తననుతాను ఆచార్యుని సేవకు విగా భావించుకొని ఆయనకు శుక్రూష చేయాలి. ఆచార్యుడు అంతే వాసీకి అన్నవస్త్రములు, గృహవసతి కలిగించి కోరినవిషయములో శిక్షణయిచ్చేవాడు. శిక్షణార్థి అసాధారణప్రజ్ఞను ప్రదర్శించినట్లయితే అతనికి తగువిధముగా పారితోషికములిచ్చి ప్రోత్సహించేవాడు. ఇటు వంటివారికి వెయ్యి “కర్షపణములు” బహుమానము యిచ్చేవారని కూస జాతము (531)లో వ్రాయబడివున్నది.

జాతకములుగాక యజ్ఞవల్క్యస్మృతి, నారదస్మృతి వంటి కానన గ్రంథాలలోగూడ యిట్టి శిక్షణ గురించి చెప్పబడివున్నది. ఈ శిక్షణాంశాలు పాటించవలసిన సూత్రాలుగూడ యీ గ్రంథాలలో వున్నాయి.

శిక్షణార్థి తనసాంకేతికవిద్య పూర్తి చేసినతర్వాత నిర్ణీతకాలమువరకు యజమానివద్దనేవుండి యజమానిచే పోషింపబడుతూ, తనసంపాదనను అతనికి ముట్టజెప్పవలెనని యజ్ఞవల్క్యడు సూత్రీకరించాడు. 'అంతే వాసీ' యజమానివద్దవుండవలసిన శిక్షణకాలమునుగురించి మొదలే ఒప్పందము జరుగుతుండేదని మనము భావించవచ్చును. ఈ కాలము పూర్తి అయ్యేవరకు శిక్షణార్థి ఆచార్యుని వద్దనేవుండి ఆయనకు సగపాదించి పెడుతుండాలి. తనకు శిక్షణపొలన ప్రాప్తించిన యోగ్యతపలన యిట్టినిర్ణీతకాలములో సంపాదించినదంతా ఆచార్యునిచే తెంచగలగు. ఆచార్యుడు తనకిచ్చే అన్నవస్త్రాలు, విగ్రహసౌకర్యములన్న యీ సంపాదన యెంతో యెక్కువగావుండేది. అయితే అంతేవాసీ తనశిక్షణ ముగిసిన పిమ్మట ఆచార్యునికి వ్యవలసినరుసుము గురించిగాని, వీరిద్దరి వరసన సంబంధములను గురించిగాని యజ్ఞవల్క్యడేమీ చెప్పలేదు. కాని తన ఆచార్యుడు శిక్షణవిషయములో అశ్రద్ధజూపినా, శిక్షణవిషయముతో ఎట్టిసంబంధమూలేని పనులుచేయించినా శైక్షణీకుడు ఆయన్ను పదలి వెళ్లిపోవచ్చును. వీరుచేసుకున్న ఒప్పందానికి స్వస్తి పలకడానికి యీ రెండుకారణాలు చాలును².

యజ్ఞవల్క్యుని అభిప్రాయంతో దాదాపుగా ఏకీభవిస్తూ నారదుడు శైక్షణీకుడు పాటించవలసినవిధులను చాలావిపులంగా వర్ణించాడు. కాబోయ్యే శిక్షణార్థి తన శిక్షణకొరకు ఆచార్యునివద్దకు వెళ్లేముందు తన కుటుంబముయొక్క అనుమతినిపొందాలి. తర్వాత ఆచార్యునివద్దకు వెళ్లి తనను అంతేవాసీగా గ్రహింపుమని ప్రార్థించాలి. ఆచార్యుడు నమ్మ

తించినట్లయితే పెంటనే యితని శిక్షణకాలమును నిర్ణయిస్తాడు. అప్పుడు అంతేవాసి శిక్షణపొందటానికి ఆచార్యునియంటివద్దనే వుండిపోతాడు³. ఆచార్యుడు తనకార్యస్థానమునకు యితడిని తీసుకువెళ్లి పనిచూపించి శిక్షణప్రారంభిస్తాడు. శిక్షణకాలములో ఆచార్యుడు శిక్షణార్థిని తన కుమారునివలె చూచుకొని తిండి, బట్ట యిచ్చిపోషించాలి⁴. శిక్షణార్థి కోడుకున్నదిగాక మరోవృత్తికినంబంధించిన వనికి అతడిని నియోగింపరాదు. ఆచార్యుడు శిక్షణార్థిని తనస్వంతకొడుకువలె చూచుకోవాలన్న నారదుడు శిక్షణార్థి తన జీవితదర్శకుడైన ఆచార్యునిపట్ల విశ్వాసపాత్రముగానూ, గౌరవమర్యాదలతోనూ మెలగాలని ఆదేశించాడు. సత్వీల సంపన్నుడైన ఆచార్యుని నిరాదరముగాజూచిన శైక్షణీకుని నేరస్థుడుగా భావించి శిక్షించాలని గూడ ఆన్పాడు⁵.

తన శిక్షణ ముగిసినప్పటికి శిక్షణకాలము పూర్తి అయ్యేవరకు శైక్షణీకుడు ఆచార్యునివద్దనేవుండి తననేర్పరితనముతో సంపాదించిన దంతా ఆచార్యునికి ఒప్పగించవలసినదేనని నారదుడు యాజ్ఞవల్క్యునితో వీక్షింపించాడు⁶.

శిక్షణార్థి ఆచార్యునికి చెల్లించవలసిన రుసుము విషయములో నారదుడు శిక్షణకాలము ముగిసి తనుకోరినవిషయము నేర్చుకొన్న శిక్షణార్థి ఆచార్యునికి తనచిత్తమువచ్చినంతగా 'గురుదక్షిణ' యిచ్చి ఆచార్యునిశైలవుతీసుకుని స్వగృహానికివెళ్లాలని ఆన్పాడు⁷. అంటే యంతరుసుముచెల్లించాలని ముందుగా ఎట్టిఒప్పందము జరిగేదికాదు. ఈ పద్ధతిసాంప్రదాయంగా ఆచరించ బడుతున్నందువలన దీన్నిగురించి యాజ్ఞవల్క్యు స్మృతిలో ప్రత్యేకంగా వుల్లేఖించ బడలేదనుకోవచ్చును. సాంకేతిక శిక్షణ వుచితంగానూ, పేవాధర్మంగానూ యివ్వబడేదనుకోవడం పొరపాటుకాగలదు.

శిక్షణముగిసి శిక్షణకాలము పూర్తయినమీదట అంతేవాసి 'కర్మా కరు'డై తనవిద్యను స్వంతకర్మాగారములోగాని, మరొకరి పుట్టోగిగా గాని వినియోగించి ధనార్జనచేయవచ్చును. లేదా ఆచార్యుని కర్మాగారం లోనే పనిచేస్తూ తననైపుణ్యము దృష్ట్యా ఆచార్యుడు నిర్ణయించిన వేత నము పొందవచ్చును.

గ్రేవ్స్‌గారి వాక్యాలలో “మధ్యయుగపు యూరోపులోనిశిక్షణ వద్దతికి భారతదేశవద్దతికి యెంతో సామ్యంపున్నది. యూరోపులో గూడ శైక్షణకుడు కొంతకాలము వేతనముపొందకుండానే విద్యనభ్య సిస్తూగడపాలిసి వుండెను. శిక్షణ పూర్తికాగానే సాంకేతికచార్మికుడు గావచ్చునుగాని తనయజమాని ప్రయోజనమునకు మాత్రమే పనిచేయ గలడు. నిర్ణీతకాలము గడిచినపిమ్మట అతడు తన స్వంతవ్యాపకం ప్రారంభించుకోవచ్చును”.

ఈవిధంగా పరిశీలించినట్లయితే ప్రాచీనకాలములో మనదేశ ములో చేతిపనివారి శిక్షణకు తగుప్రాధాన్యత యివ్వబడేదని. అందుకు కావలసిన సౌకర్యములాకాలములో వుండేవని తెలుస్తున్నది. ఇంకో ముఖ్యవిషయమేమంటే శిక్షణార్థులను కార్మికులు¹⁰గానే భావించినప్ప టికి వారు లేప్రాచీనములోనే యిల్లువదలి వెళ్లేవారుగాబట్టి ఆచార్యులు వారిని తమసంతానమువలె చూసుకోవటంద్వారా యీ పనివారికి తమ తలిదండ్రుల ప్రేమను అనుభవించలేకపోయామనే భావన రాకుండా చేయబడేది. శిక్షణ ముగియవచ్చేనాటికి వీరుయువకులుగా పెరిగి తమ భవిష్యత్తుకు కావలసిన వుచితవిద్యయంతీసుకునే సమర్థులైవుండేవారు. అనాటి శిక్షణవద్దతికి యీనాటివద్దతికి ముఖ్యమైనతేడా ఏమంటే అనాడు యజమానులపోషణలో వుండటమేగాక శిక్షణార్థులు తమశిక్షణముగిసిన మీద వారివద్దవుండటమో, విడిగా వృత్తి అవలంబించటమో ఎన్నుకునే

స్వేచ్ఛకలిగివుండేవారు కాగా యీనాడు శిక్షణకాలములో కై షణికులకు పోషణకై యేమీ లభించకపోగా శిక్షణముగిసినతర్వాత తప్పనిసరిగా అక్కడేవనిచేయవలసి వుంటున్నది. అచార్యునికి అంతేవానికి ఆనాడున్నట్లుగా వ్యక్తిగత వికటనంబందాలుండటానికి యీనాటి పరిశ్రమల పద్ధతిలో అవకాశమేలేదు.

ఆరవ అధ్యాయము

మహిళ, బాల కార్మికులు

ప్రాచీన భారతదేశములో మహిళలు ఎక్కువ భాగం గృహిణీలుగా యిల్లు దిద్దుకొనడంలో మునిగి వుండేవారు. చుటుండానికి అన్నం వండిపెట్టడం, పొలముమీద పనిచేసే భర్తలకుచేదోడువాదోడుగా వుండటం వారి నిత్యకృత్యాలు. ఆయితే యితర రంగాలలో వారు పాల్గొనటమనేది నామమాత్రంగానే అని చెప్పటానికి వీలులేదు. వారు పరిశ్రమలలో కార్మికులుగానూ, యిండ్లలో దాసీలుగానూ పనిచేసేవారు. మన స్మృతులను, ధర్మగ్రంథాలను పరిశీలించగా మహిళలు ముఖ్యంగా (1) దాసీలు (గృహపరిచారికలు) గానూ, (2) గడిచరులుగానూ, (3) కర్మాకరులు (పారిశ్రామిక, వ్యావసాయిక కార్మికులు) గానూ నియోగించబడేవారని బోధపడుతున్నది.

దాసీలుగా మహిళలు . . . . .

దానిసత్వమునుగురించి చర్చించే సందర్భములో ప్రాచీన దేశములో మహిళదానిసలుగూడ వుండేవారని తెలుసుకున్నాము. ఋగ్వేదములోని “అదాన్మేపౌరుకుత్స్యః పంచాశతంత్ర సదస్యర్వధూవాం॥” (7-19-36) శ్లోకము, ఛందోగ్యోపనిషత్తులోని “ప్రృష్టత్ ౭శ్వతరీభ్యాం యుక్తో రథో ౭శ్వతరీరథోదాసీనిష్కౌ దాసీభిర్యుక్తోనిష్కౌ హరోదాసీనిష్కః” (శంకర భాష్యము 5-13-2) శ్లోకము, తైత్తిరీయ సంహితములోని “ఉదకుభ్యానధివిదాయదాస్యోమార్థా లీయంపరినృత్యన్తివదో విప్రృతీరదం మధుగాయంత్యో మధునై దేవానాం పరమమన్నాద్యమ్”

(7. 5. 10. 1) శ్లోకముల ద్వారా యిందుకు తగిన ఆధారాలు మనకు లభిస్తున్నాయి. ఇవిగాక అగ్ని పురాణములోగూడ యీ విషయమును గురించిన ప్రసక్తి వున్నది. బయటిదేశాలనుండి దిగుమతి చేయబడే మహిళానిసలమీద, ఆయాదేశకాలాలనుబట్టి దిగుమతిసుంకము విధించబడేదని అందులో వున్నది. పైగా వివిధ వ్యాయవేత్తలచే బానిస వ్యవహారములను గురించి ప్రవేశపెట్టబడిన సూత్రాలద్వారా అప్పటిలో మహిళలను బానిసలుగానూ, దాసీలుగానూ నియోగించేవారని స్పష్టమవుతున్నది. నేలను పూడవటానికి, గిన్నెలుతోమటానికి, యజమానురాలికి సహాయపడటానికి, యజమాని ఆదేశాలను పాటించటానికి స్త్రీలు నియోగించబడేవారు.

సారాకేంద్రాలలో స్త్రీబానిసలను సారాయి అందించేవారుగా వుంచేవారు. త్రాగుబోతులనుండి వారికెట్టి అనుమానము కలుగకుండా అనేక రహస్యాలులాగే వేగురాండుగ పనియిచ్చేవారు¹. 'పురాతన సాహిత్య గ్రంథాలలో, ముఖ్యంగా నాటకాలలో, స్త్రీబానిసలను గురించి ప్రస్తావించబడివున్నది. కాళిదాసుని 'మాళవికాగ్ని మిత్రము'లో పరివ్రాజిక పాత్ర ఆ కాలములో వేగుస్త్రీలుండేవారని తెలుపుతున్నది. శూద్రుకుని 'మృచ్ఛకటికము'లో మదనిక స్త్రీబానిసపాత్రేగదా.

గణికలుగా మహిళలు

ప్రాచీన భారతములో స్త్రీలు గణికలుగా పనిచేసేవారని శూద్రుకుని 'మృచ్ఛకటికము', దండికవి 'దశకుమారచరితము'ల ద్వారా అవగతమవుతున్నది. ఈ గణికలు అందముగానూ, అత్యంతకర్షణీయంగానూ, వరసంగానూ, ఉల్లాసంగానూ, చమత్కారంగానూ, సౌగంధ్యంగానూ, నాజుకుగానూ వుండి వారివిటుకాళ్లను పుల్లనవరచటమే పనిగా

పెట్టుకునేవారు. రాజదర్బారులలో వియోగించబడిన వారైతే రాజోపచారాలుచేయటం అనగా ఛత్రములు మోయటం, వీసనలు వీచటం, పరిమళము జల్లటం, వ్రేలుపుసాదములను, శరీరమును మెత్తగాజుత్తటం శారీరకముగా వినియోగపడటం, దర్బారులలో అందరి మోద వినోదాలకు వుపహరిణులుగా వుండటం వీరి నిత్యకృత్యాలు². తనచారిత్రిక గ్రంథమైన “ప్రాచీనభారతములో రాజ్యము”లో డాక్టర్ బేణీప్రసాద్ హుచ్చని కాలములో శ్రీపరిచారికలను పెట్టుకునే ఆచారంవుండేదనీ, వారు ఛత్రవాహకలుగానూ, అలంకారకులుగానూ వియోగింపబడే వారనీ వ్రాశాడు. గణికలు వృద్ధురాండ్రైనప్పుడు పంతుకత్తెలుగానూ, వదుడు పిల్లలను గణికలుగా తయారుచేసేందుకుగానూ వియోగించుకునేవారు³. పృజలు గూడ నిర్జీతరుసుము వెల్లించి గణికలను తమవినోదార్థముపయోగించుకోవచ్చును. పృస్తుతము దక్షిణభారత దేవాలయాలలోవున్న దేవదాసీ పద్ధతి ప్రాచీనకాలములో విరివిగా వుండేది. ఉజ్జయినిలోని మహారాశీ మందిరంలో దేవదాసీలుండేవారని కాళిదాసు “మేఘదూతము”లో పేర్కొన్నాడు. హ్యూయన్ సాంగ్ మనదేశమువచ్చినప్పుడు కొన్ని సూర్యదేవాలయాలలోగూడ దేవదాసీలుండేవారు.

పరిశ్రమలలో స్త్రీలు

కర్మాకరులుగా పనిచేస్తూస్త్రీలు పరిశ్రమలలో పాల్గొనేవారని కొటియ్యని అర్థకాత్రముద్వారా తెలుస్తున్నది. స్త్రీలు పరిశ్రమలలో రంగులద్దేవారు (రాజాయితులు)గానూ, కుట్టుపనివారు (పేసాస్కరులు)గానూ, బుట్టలల్లేవారు (బీదాలకారులు) గానూ, ముండ్లపనివారు (కంటకకారులు) గానూ వియోగించబడేవారని నేటి ప్రముఖ చరిత్రకారులలో ఒకరైన డాక్టర్ రాధాకుమార ముఖర్జీ వ్యాసియున్నారు⁴. ఇదిగాక వ్రేలుతవ్వ నూలు, నేత కర్మాగారాలలోనూ, తమయిండ్లలోనూ నేత

నాలకై పనిచేసేవారు. సాధారణంగా వృద్ధురాండ్రయిన వితంతువులు, సాగుశ్రీలు, వయస్సుమళ్లిన గణికలు, దేవదాసీలు, శీలహీనులు, అనాథ యువకులు ప్రభుత్వ కార్యాలయాలలో పత్తి, జనుము నుండి నూలువడక టానికి నియోగించబడేవారు⁵. వరదాశ్రీలనుగూడా యీవిధంగా నియోగించేవారు. తమపోషకులు విదేశాలలోవున్న వరదాశ్రీలు, విధవరాండ్రు అనాథ బాలికలుమొదలయినవారు కష్టించి పొట్టబోసుకోదలిస్తే జీతాల మీద వారిని నియోగించవచ్చునని అర్థశాస్త్రములో ప్రత్యేకముగా పేర్కొనబడివున్నది⁶.

ఇవిగాక శ్రీలను సారాయివడపట్టే పనికి పెట్టుకునేవారు⁷. అయితే వీరంతా బానిసలుగా గాక వేతనాలకు పనిచేసే కార్మికులేనని అధికారికంగా చెప్పవచ్చును.

మహిళకార్మికుల వేతనాలు

ఏ దేశంలోనైనా కార్మికశాస్త్రమునకు సంబంధించిన పెద్దసమస్య కార్మికులవేతనాలకు సంబంధించి వుంటుంది. ప్రాచీన భారతములో శ్రీకార్మికులవేతనాల సమస్య పరిశీలించినట్లయితే మనకు కొన్ని విషయాలు తెలుస్తున్నాయి. శ్రీ పురుష కార్మికుల వేతనరేట్లలోబేదాలున్నట్లు చెప్పటానికి ఎట్టి ఆధారములేదు. ఇరువురివేతనాల నిర్ణయానికి సంబంధించి ఒకే విధమైన సూత్రాలు పాటించబడినాయి.

శ్రీలవేతనాలు కార్యమానంగానూ, కాలమానంగానూ యివ్వబడవచ్చును. పనిరేటుగా అయితే చేసినపనియొక్క నాణ్యానికి ప్రాముఖ్యత యివ్వబడేది. శ్రీలు పడికిననూలు నాణ్యమునుబట్టి ప్రమాణమునుబట్టి వేతనాలు నిర్ణయించవలసిన బాధ్యత సూత్రాధ్యక్షినిమీద వుండేది⁸. తమయింటివద్దపడికిన నూలును ఉదయం కర్మాగారానికి తెచ్చిచ్చే

శ్రీలకు వెంటనే జీతము(మజ్జారి)యిచ్చివేయాలని కౌటిల్యుని ఆదేశము⁹. అయితే పనిపూర్తి చేస్తేనేగాని ఏకార్మికునికి (శ్రీగాని, పురుషుడుగాని) జీతమిచ్చేదిలేదు. కర్మాగారములో హాజరుగావున్నంతమాత్రానే జీతానికి ఎవ్వరూ అర్హులుగాజాలరు. పని అనంపూర్ణంగాజరిగినా, అందులో దుబారా జరిగినా జీతము నుండి వట్టుకోబడుతుంది¹⁰. శైలపు దినాలలో అధికంగా జీతమిచ్చి పనితీసుకోటానికి కౌటిల్యుడు యిష్టపడిన విషయం విశదముగా వున్నది.

గణికలుగా నియోగించబడిన శ్రీలకు వారి సౌందర్యము, అపయవసౌంపులనుబట్టి వేరనవిర్ణయంజరిగేది¹¹. కూలికివచ్చిన కార్మికులు గాకపోవటంవలన శ్రీబానిసలకు జీతమంటూ ఏమీయివ్వబడేదిగాదు.

పని నిబంధనలు

చాలావరకు శ్రీలు.తమపనిని యింటివద్దనేవుండి చేసుకునే అపకాశంకలిగి వున్నందువలన వారికి అన్నిగృహ సదుపాయాలూవుండేవి. వారు యింటిపనులు చూసుకోవచ్చును. ఎన్నిసార్లయినా విరామము తీసుకోవచ్చును. అయితే నిర్ణీతమయిన కనీసపుపనిచేసి యివ్వకపోతే జీతములో మినహాయింపుకు గురికావలసి వస్తుంది. కాబట్టి కౌటిల్యునికాలములో యింటివద్దవుండి పనిచేసుకునే అపకాశముపొందిన శ్రీలపని హాయిగావుండేదని చెప్పవచ్చును. కర్మాగారాలలో పనిచేసే శ్రీలకు గూడ వుద్యోగ సౌకర్యములు అనుకూలంగానే వుండాలి. వారిపట్లచూపబడే దాక్షిణ్య, గౌరవభావములే యిందుకువిదర్శనముగా చెప్పవచ్చును. కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రముగాక యితర గ్రంథాలలో శ్రీ కార్మికుల ఉద్యోగ నిబంధనలు గురించి ఎట్టిసమాచారము లభ్యముగాలేదు.

కొటియ్యడు విధించిన అనేక నియమాలవలన శ్రీకార్మికులమానభంగముగాకుండా కట్టుదిట్టము యేర్పడింది. ఉదాహరణకు, పనిచేస్తున్న శ్రీముఖముచూసినా, అమెతోసంభాషించినా, నేరముగా భావించబడి ప్రభుమశ్రేణి శిక్షవిధించబడేది¹². అమెకు వేతనము పంచియిచ్చే సమయములో అటంకములు కలుగజేసినవారికి రెండోశ్రేణిశిక్ష విధించబడేది¹³. కార్మికమహిళలతో ఆశ్శీలమైన సాంగత్యం పొసగకుండా కట్టుబాట్లుచేయాలనే వుద్దేశ్యంతో పనిచేయనిశ్రీ ఆమెనుండి లంచము తీసుకునిగాని మరేకారణము వలనగాని వేతనముచెల్లించినవారు మధ్యమశ్రేణి శిక్షపొందగలరని కొటియ్యడు విధించాడు. కన్యలమానభంగము చేయటానికి ప్రయత్నించటం, శ్రీలరూపభ్రష్టము చేయటానికి ప్రయత్నించటం ఘోరమైన నేరాలుగా పేర్కొనబడ్డాయి¹⁴. కొటియ్యని కాలములో శ్రీబానిసలకుగూడ యిట్టి సంరక్షణలుండేవని యీ సందర్భములో మరచిపోరాదు.

బాలింత నదుపాయాలు

గర్భిణులైన శ్రీకార్మికులకు, శ్రీబానిసలకు తగుసంరక్షణ కల్పించబడింది. వారినితొలగించటం, అమ్మటం, కొనటం, దానమివ్వడం నిషేధించబడింది. గర్భిణులను దూరము చేయాలనుకుంటే యజమానులు వారి ప్రసవానికి అన్నియేర్పాట్లు చేసితీరాలి. ఇందులో యేకోపము జరిగినా కఠినశిక్షకు పాత్రులవుతారని శాసించబడింది¹⁵.

పనిచేయనందుకు శిక్ష

శ్రీ కార్మికులకు యిన్నివిధముల నదుపాయాలు కలిగించినప్పుడు వారిపై కొన్ని బాధ్యతలుగూడ వుంచబడినవి. ఉదాహరణకు వారికిచ్చిన

పనిని పూర్తిచేసి యివ్వాలనే నిర్బంధము వారికి వుండేది. స్త్రీ కార్మికులకు జీతాల హామీ యిచ్చి అది పాటించని యజమానులకు శిక్ష విధించినట్లే జీతము తీసుకుని పని ఎగవేసేవారు గూడా శిక్షించబడాలని కౌటిల్యుడు శాసించాడు. తన భత్యము పుచ్చుకున్న గణేర తన విధి నిర్వహణ చేయకపోతే అట్టి భత్యమునకు రెట్టింపు మూల్యము చెల్లించవలసి వుంటుంది.¹⁶ కార్మిక స్త్రీ జీతము ఎప్పుడు తనకు యిచ్చిన పని చేయటానికి నిరాకరించితే ఆమె బొటనవేలు తెగవేయాలన్నాడు. దొంగ తనము, విశ్వాస ఘాతుకము చేసిన స్త్రీ కార్మికులకు గూడ యిటువంటి కఠిన శిక్ష వడేది.¹⁷

మొత్తముమీద ప్రాచీన భారతదేశములో కార్మిక సహిషణ పుద్బోగ విబంధనలు, వేతనాలు అసంతృప్తికరంగా గావి, అన్యాయంగా గావి లేవని తీర్మానించవచ్చును.

బాల కార్మికులు

జీతాలమీద పిల్లలు పనిలో పెట్టుకోబడుతుండేవారనటానికీ తగిన సాక్ష్యం లేదుగాని బాలబాలినలుండేవారు గాబట్టి ఏదో రూపంలో బాల కార్మికులుండేవారనే చెప్పాలి. ఎనిమిది సంవత్సరాలకు లోబడివున్న పసికందులను ఊద్రకార్యాలు చేయించటానికి బాలినలుగా వుంచుకునేవారు. యజమానులు దయతలచి విముక్తి కలిగిస్తే తప్ప బాలినల బిడ్డలు బాలినలుగా పుట్టి, బాలినలుగా బ్రతికి, బాలినలుగా మరణించేవారు. ప్రాచీన శాస్త్రకారులలో ఒక్క కౌటిల్యుడు తప్పించి మరెవ్వరుగూడ యిట్టి అమానుషమైన ఆచారాన్ని గురించి వట్టింపుకోనూలేదు. దాన్ని రూపుమాపే ప్రయత్నమూ చేయలేదు. బాలబాలినలను బజారులో సరకులపలె అమ్మటం, కొనటం జరిగేది. బాలిన వ్యవస్థను గురించి చర్చించిన

సందర్భములో కౌటిల్యుడు కిరాతకులు, వెనుకబడినవారు అయిన స్త్రీచురులు తప్ప ఆర్యుల సంతానమైన పిల్లలను బానిసలుగా వుంచు కోవటం నిషేధించాడని తెలుపబడింది.¹⁸ బానిసగాని ఆర్యునికి పుట్టిన పిల్లలను అమ్మినా, కొన్నా, తాకట్టు పెట్టినా, యీ బేరానికి సంబంధించిన యిరువజ్జలవారికి, సాక్షులకు శిక్షయిచ్చేవారు. వారి సామాజిక అంతస్తులను బట్టి వారికి శిక్ష విధించబడేది.¹⁹

బానిసల బిడ్డలు ఆర్యుల బిడ్డలవంటి వారేనని, బానిసలవలె ఊద్ర కార్యాలు చేసే శరీర పటిష్టత వారికి వుండదని, ఎనిమిదేండ్లకు తక్కువ ప్రాయముగల పిల్లలను అమ్మటానికి, కొనటానికి అనుమతించడం సైశాచికము కాగలదని కౌటిల్యుడు గ్రహించటమువల్లనే అట్టి బేరాలు నిషేధించివేశాడు.²⁰ తనకుపూర్వము విరివిగా బాలబాలకులపై జరిగే యిట్టి దౌర్జన్యాలను అరికట్టటానికి కౌటిల్యుడీ విధంగా పూనుకున్నాడు. ఆయన యితే బానిస బిడ్డలచేత ఊద్రపు వసులు చేయించటము నిషేధించాడు గానీ అంతమాత్రాన వారివట్ల జూపబడే ఆదరణ ఆదర్శప్రాయంగా వుండేదని చెప్పజాలము. ఎందుకంటే వారికి స్వేచ్ఛా, యితరులతో సమానమైన అవకాశాలూ వుండేవిగావు.

ఏడవ అధ్యాయము

పారిశ్రామిక సంబంధాల నియంత్రణ

—

కార్మికుల జీతభత్యాలు, ఉద్యోగ నిబంధనలు చర్చించిన తర్వాత ప్రాచీనకాలములో పారిశ్రామిక యజమానులకు కార్మికులకు మధ్య సంబంధాలెట్లా వుండేవో తెలుసుకొనడం వుచిరంగా తోస్తుంది. అప్పటిలో కంట్రాక్టరు, వణిజాలు, చేతిపనివారు, వ్యాపార సంస్థలు మొదల యినవారికి వారు పెట్టుకొనే అనిర్దితపు పనివారలకు, ఉత్పత్తి కార్మికులకు మధ్య ఎట్టి సంబంధాలుండేవో ఆలోచించవలసి వుంటుంది. పీరియపురికి మధ్య శాంతియుత సంబంధాలుండాలని కొన్ని సూత్రాలు చేయబడ్డాయి. ఈ సూత్రాలకరుకుదనాన్నిబట్టి ఆరాలంలో సత్సంబంధాలుండేవి కావని యీ సూత్రాలద్వారా సత్సంబంధాలను బలపరిచేటగా నెలకొల్పే ప్రయత్నం జరిగేదని స్ఫురిస్తున్నది. చాలామట్టుకు పని చేయనందువల్లనో, నిర్లక్ష్యంగా చేసినందువల్లనో, చేసిన పనికి జీతము చెల్లించకపోవటంవల్లనో యిద్దరిమధ్య తగాదాలు బయలుదేరేవి. కొన్ని సార్లు కార్మికులు అహంభావముతోనూ, దురాలోచనతోనూ పనిచేయటం మానిపేసి యజమానులను వ్యవహరించేవారు. ఇటువంటి యిబ్బందులను అరికట్టేందుకని న్యాయపేక్షలు కార్మికులను కట్టుబాట్లలో వుంచగల సూత్రాలను కనిపెట్టేవారు.

పనిచేయనందుకు శిక్ష

పనిచేసినందుకు జీతము యిప్పించే పూచీతీసుకుని ప్రభుత్వము కార్మికులను తెలివితేటలతోనూ, విశ్వాసపాత్రంగానూ, ఒళ్లు దాచుకో

కుండానూ పనిచేయాలనే బంధముతో కట్టివేసింది. పనిచేయని కార్మికులకు అవరాధం విధించటం, కారాగార శిక్ష విధించటం జరిగేది. జీతము ముందుగా పుచ్చుకుని పనిచేయ విరాకరించటం, పని పూర్తిగా చేయక పోవటం, పనివదిలి వెళ్ళిపోవటం గొప్పనేరాలుగా భావించబడేవి. ఇట్టి క్రమశిక్షకారాహిత్యాన్ని ప్రభుత్వము సహించదని స్పష్టం చేసింది. ప్రస్తుతకాలంలో ప్రభుత్వాలు ఉపద్రవ పరిస్థితులలో ఉత్పత్తి నిరోధాన్ని సహించనట్లే అప్పటి ప్రభుత్వాలుగూడ నడుచుకునేవి. అప్పటి న్యాయవేత్తలందరికందరూ యీ సమస్యను పేర్కొన్నారు.

కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రమే తీసుకుని చూద్దాం. జీతము పుచ్చుకున్న కార్మికుడు పనిచేయ విరాకరించినట్లయితే 12 పణముల అవరాధం విధించబడుతుందని ఆయన యేర్పరచాడు.¹ తన పోషణతోనహా నెలకు ఒకటి ఒకటిన్నర పణములు సంపాదించుకునే కార్మికులకు 12 పణముల అవరాధం అంటే చాలా ఎక్కువ. అందుకే కార్మికులకు పని ఎగవేసే ఆలోచన కూడ వచ్చేదికాదని చెప్పవచ్చును.

మనువు గూడ కౌటిల్యుని దారిలోనే నడిచాడు. అహంభావముతో గాని, అనారోగ్యము తప్ప యేయితర కారణాలవలనగాని అనుకున్న పని చేయని కార్మికునికి అతని జీతం నష్టపడడమేగాక ఎనిమిది గుంజల అవరాధం విధించాలని ఆయన ఆజ్ఞ. యజమానినుండి తీసుకుని అతనితో ఒప్పందము చేసుకున్నట్లుగా పనిచేయని కార్మికుని నుండి అతని జీతానికి రెండింతలు పనులు చేయాలనీ, యజమాని అవతలికి పోగానే నెత్తిమీది బరువు దించేసి కూర్చునే కార్మికుని జీతంలో ఏదోపంతు కోయాలనీ యాజ్ఞవల్క్యుని ఆదేశము. సగం పనిచేసి మానివేసినట్లయితే నాలుగోపంతు జీతము — ఒక్కొక్కప్పుడు పూర్తిజీతము వట్టుకోవచ్చును.⁴

విష్ణుస్మృతి వ్యాయదిత తర్వాత యీ నియమాలు మరింత కఠినంగా వుండేవనిపిస్తుంది. విష్ణుని లక్ష ప్రకారమైతే నిర్ణీతకాలానికి ముందుగా పనివదిలి వెళ్ళిన కార్మికుడు తన జీతము మొత్తము యజమానికి యిచ్చివేయటమేగాక రాజుగారికి విడిగా నూరు పణములు చెల్లించు కోవలసివుంటుంది.⁵ జీవనోపాధి కష్టంగా లభించే దీపకార్మికులకు యిది చాల కఠోరమైన శిక్ష అని చెప్పకతప్పదు.

కార్మికులచేత పని చేయించటానికీ నాటదుడు క్రొత్త పద్ధతిని కనిపెట్టెను. తాను ఒప్పుకున్నపని చేయనట్టి కార్మికునికి జీతము ముందుగానే యిచ్చి అప్పటికీ పనిచేయకపోతే యిచ్చిన జీతానికి రెట్టింపు సొమ్ము అవరాధం క్రింద పసూలు చేయాలి.⁶ కార్మికులకు పని చేయకపోతే గత్యంతరము లేదని దీనివలన తెలుస్తున్నది.

బృహస్పతి యీ విషయములో మిగతా అందరు న్యాయవేత్తలను అధిగమించి వెళ్ళాడు. తాను ఒప్పుకున్న పనిలో ఏకాంత భాగము చేయకుండా వదలినా అతని మొత్తము జీతమంతా పట్టుకోవటమేగాక పనిచేయని నేరానికి న్యాయస్థానములో పిర్యాదు చేయవచ్చును.⁷ పని చేస్తానని జీతము తీసుకున్న తర్వాత చేయగలిగిన స్థితిలోవుండి పని చేయ విరాకరించినట్లయితే ఆ తీసుకున్న జీతము బలవంతముగానైనా సరే యజమానికి యిప్పించటమేగాక అందుకు రెట్టింపు ధనము రాజుగారికి అవరాధం చెల్లించజేయాలి. లేకపోతే అతనిపై శారీరముగా ఒత్తిడిచేసి పనిచేసేటట్లు చేయవచ్చును. అప్పటికీ మొండితనము చూపించినట్లయితే అందుకు శిక్షగా అతని జీతము మొత్తము పట్టుకోవడమేగాక ఎనిమిది 'కృష్ణలములు' అవరాధము విధించాలి.⁸

అజాగ్రత్తగా పనిచేసినందుకు శిక్ష

కార్మికులు పనిచేయ నిరాకరించినందుకేగాక అజాగ్రత్తగా పని చేసినందుకు గూడ పూచీపడవలసి వస్తుందని ప్రభుత్వాలు శాసించాయి. వారి యిష్టానికి వ్యతిరేకంగా కార్మికులు పనిచేయాలని బలవంతపెడితే వారు బాధ్యతారహితంగానూ, నిర్లక్ష్యంగానూ పనిచేసి నష్టము కలుగ జేయగలరని తెలిసినవారై అప్పటి న్యాయవేత్తలు కార్మికులు తాము చేసే పనిలో అతిశాకరూకులుగా వుండాలని అనేక సూత్రాలు ప్రవేశపెట్టారు. అజాగ్రత్తకు శిక్షగా వారి జీతాలు పట్టుకోబడడమే గాకుండా అందువలన కలిగిన నష్టాన్ని వారే భరించడము, పైపెచ్చు రాజుగారికి కొంత అవ రాధము చెల్లించుకోవడము తప్పేవిగావు. ఇట్టి నేరాలకు ఎటువంటి శిక్షలు విధించేవారో తెలుసుకోవడము మనకు ముఖ్యం.

తన కివ్వబడిన పని చేయకపోయినా, అజాగ్రత్తగా చేసినా అట్టి కార్మికుని యొక్క వారము జీతము పట్టుకుని అపని యితరుల చేత చేయించుకోవచ్చునని కొటియ్యడు తన 'అర్థశాస్త్రము'లో వ్రాశాడు.⁹ కార్మికుడు ఏవస్తువు వగలకొట్టరాదు, యజమాని అనుమతి లేకుండా వెంటతీసుకుపోరాదు. ఈ సూత్రాన్ని వుల్లంఘించిన వారికి 24 వణముల అవరాధం విధించబడేది.¹⁰ ఈ విధంగానే యాజ్ఞపల్కుడు కూడ కార్మి కుడు తాను మోసుకుపోవలసిన బిందెను కావాలని వగలకొట్టినా, లేక అది వగలకుండా వుండటానికి తన శక్తిని వుపయోగించకపోయినా అట్టి నష్టానికి పరిహారం చెల్లించవలసి వుంటుందని ఆదేశించాడు. అట్టి వస్తువులను ఒకచోటినుండి మరొక చోటకి చేరవేసేటప్పుడు అటంక వరచినవాని నుండి అతని జీతానికి రెట్టింపు మూల్యము వసూలు చెయ్యాలి.¹¹ కావాలని నష్టము చేకూర్చిన కార్మికుని గురించి యాజ్ఞ పల్కుడింత పట్టదలజూపాడు. విష్ణువు,¹² నారదుడు¹³ గూడా యిటు

వంటి అభిప్రాయాలనే వ్యక్తపరచారు. వీటిని పరిశీలించినట్లయితే అజాగ్రత్తగా పనిచేసిన కార్మికుల జీతాలు పట్టుకోవడమేగాక వారు అందువలన కలిగిన నష్టానికి పరిహారము చెల్లించుకోవాలి, ప్రైవేటు రాజుగారికి కొంత అపరాధం కట్టాలి అని బోధపడుతున్నది. నిర్లక్ష్యము బాధ్యతారాహిత్యము జూపేవారికి నిజంగా యివి పెద్ద ప్రతిబంధరాలే.

జీతాలివ్వని యజమానుల నుండి కార్మికులకు రక్షణ

కార్మికుల చుట్టూ నియమాన్నట్లుగానే వారి రక్షణ విమర్శించి గూడ అనేక చట్టాలు చేయబడ్డాయి. వని చేయించుకుని జీతాలివ్వని యజమానులకు, అనవసరంగా పుద్బోగము నుండి కార్మికులను రక్షించి గొండి యజమానులపై శిక్షవడుతుండేది. కొన్ని నిర్ణీత నియమాల ప్రకారం తప్ప మరూరూగా యజమానులు కార్మికులకు ప్రకారంగా జీతాలివ్వటము తప్పనిసరిగా వుండేది. కార్మికులకు జీతాలిచ్చే విషయములో అవకతవకలు చేసిన యజమానులకు రౌటీయ్యనిచే అట్టి జీతములో పదో వంతుగాని ఆరు పణములుగాని అపరాధం విధించబడేది.¹⁴ యాజ్ఞ పుర్ణ్యుడు యిటువంటి యజమానులను ఎట్టి శిక్షలు విధించలేదుగాని కార్మికులకు జీతాలిప్పించటానికి ఉగ్రిన యేర్పాట్లు చేశాడు. బహుశః తదుపరి పరిస్థితులు బాగా దిగజారిపోయి వుండటమునల్లనే విప్లుపు తప్పగా ప్రపత్తించిన యజమానులను కఠినంగా శిక్షించాలని ఆదేశించాడు. విప్లుస్ఫూర్తితో యిట్టి నిబంధనలనేకమున్నాయి. ఉదాహరణకు నిర్ణీతకాలానికి ముందుగా ఏ యజమాని తన కార్మికులను ఉద్యోగ విముక్తులను చేయరాదు. ఒకవేళ నియమనివస్థ అతనికి పూర్తి ఉద్యోగ కాలమంతటికి జీతము కట్టియివ్వాలి. బుద్ధి పూర్వకంగా నియమొల్లం మన చేసిన యజమానులు కార్మికులకు పూర్తిజీతము చెల్లించవలసి వుండటమేగాక రాజుగారికి నూరు పణముల అపరాధం యిచ్చుకోవాలి.¹⁵

కార్మికుని చేత పని చేయించుకున్న యజమాని అతనికి జీతమివ్వకపోయినట్లయితే రాజాగారు జోక్యం చేసుకుని అనుకున్న ప్రకారంగా అతనికి జీతము యిప్పించటమేగాక అందుకు సమానమైన మూల్యము పనికి ఆ యజమాని నుండి వసూలు చేయాలని బృహస్పతి అభిప్రాయము.¹⁶

కాబట్టి సమయానికి జీతమివ్వని యజమానులు శిక్షార్హులేనని తేలుతున్నది. అంతేగాక జీతమునుండి చట్టసమ్మతముగానట్టి ఏ కత్తిరింపులు చేయవీలులేదనీ, జీతాలు పట్టుకోవడం పనికిరాదనీ గూడ స్పష్టపడుతున్నది కరినశిక్షకు గురిచేయడంవ్వారా నియమోల్లంఘనను వారించి ఇరువజ్జలు శాంతియుతంగానూ, తగాదాలు లేకుండానూ మెలగేటట్లు యేర్పాటు చేయబడింది. ఇటువంటి పద్ధతులే వర్తమాన కాలములోగూడా అమలులో వున్నాయి. జీత మివ్వకపోవటము. అలస్యంగా యివ్వటము, అనధికారికంగా జీతములో కోతలు పెట్టడం మొదలయినవి యిప్పుడుగూడ శిక్షార్హమైన చర్యలే. కార్మికుని పనిలో నుంచి రొలగించాలంటే తగినంత ముందు సూచన యివ్వటమో లేక అందుకు బదులుగా సాధారణంగా ఒక నెల జీతము యివ్వటమో తప్పనరిగి వుంటున్నది. అప్పటికీ యిప్పటికీ తేడా ఏమంటే చర్తమానకాలంలో ప్రభుత్వాలు కార్మికులకు, వారి సంస్థలకు ఎక్కువ మొగ్గు చూపుతుండగా ప్రాచీన కాలములో పరిస్థితి యిందుకు వ్యతిరేకంగా వుండేది.

కార్మికోద్యమము

సాముదాయక ఖేరసారాలు, సామూహిక చర్యలవంటి కార్మికోద్యమ పద్ధతులు వెనకటి కాలంలో లేకపోలేదు. ఈ విషయము

గురించి కౌటిల్యుడు తన ఆర్థశాస్త్రములో పేర్కొని యున్నాడు. 17 ప్రాచీన కాలంలో కార్మికులు తమ యజమానులతో సామూహికంగా బేరమాడి తమ వేతనాలు నిర్ణయం చేసుకునేవారని తెలుస్తున్నది. సామూహికంగా బేరమాడటం చట్ట వ్యతిరేకముగాదు గాని యజమానిని నష్టపరిచే ఉద్దేశ్యంతో కార్మికులు సామూహిక చర్యలకు పూనుకొనడం చట్టము దృష్టిలో శిక్షార్హమైన నేరమే. 18 అయితే కార్మికులు వ్యక్తిగతంగా పూనుకునే చర్యలతో పోల్చితే కార్మికుల సామూహిక చర్యలు తక్కువ నేరాలుగా భావించబడేవి.

పారిశ్రామిక శాంతి నెలకొల్పే పద్ధతులు

యజమానులకు కార్మికులకు మధ్య సద్బాంధవ్యాలుండవలసిన ఔచిత్యాన్ని ప్రాముఖ్యతను వేదకాలంలోనే గుర్తించబడినవచటానికి యజుర్వేదములో సాక్ష్యమున్నది. 19 ఇదిగాక యితర ప్రాచీన న్యాయ శాస్త్ర గ్రంథాలలో యీ విషయాన్ని ధృవపరిచే ఛోకాలు అనేకము మనకు లభిస్తాయి. ఈ సత్సంబంధాలు నిలిచి వుండడానికై అపరిమించవలసిన కొన్ని పద్ధతులను గురించి, తగాదాలు తీర్చుకునే పద్ధతి గురించి యీ గ్రంథాలలో వ్రాయబడివున్నది. యజమానులకు కార్మికులకు మధ్యవచ్చిన తగాదాలు అందుకు సంబంధించిన పశ్చాత్తాప, సాక్ష్యాలు ఆధారంగా చేసుకుని పరిష్కరించుకోవాలని చీర్యానించబడింది. 20

ప్రభువులు, న్యాయస్థానాలు గాక యిట్టి తగాదాలను మధ్యపర్తులు గూడ తీర్చేవారు. 'మధ్యపర్తుల' నీ, 'వేతన సంఘాల' నీ విరుద్ధమైన పదాలు మనకు తగలకపోయినా ఆర్థశాస్త్రములో కొన్ని పంక్తులు వీటి భావాన్నే స్ఫురింపజేస్తున్నాయి. ఉదాహరణకు ఆర్థశాస్త్రములో ఒకానొక సందర్భములో చేతనవినారు, వైద్యులు, న్యాయవేత్తలు, ఉద్యో

గులు మొదలైనవారి జీతభత్యాలు యితర ప్రాంతాలలో వున్నట్లుగానో 'నిపుణులు' నిర్ణయించినట్లుగానో చెల్లించాలని వ్రాయబడింది. 21 ఇందులో 'నిపుణులు' అనేపదము యోగ్యులైన మధ్యవర్తులనో, మధ్యవర్తుల సమితిలో సూచిస్తున్నది. వర్తమానకాలపు వేతన విజ్ఞాపక సంఘాలకు పీటికి ఎంతో సామ్యం వున్నది

నిపుణులు యదమిత్థంగా ఒక నిర్ణయానికి రాలేకపోయినట్లయితే ప్రభువులు తమ నిర్ణయాలు తెలుపజేసి తగాదాలు తీర్చేవారు. నిపుణుల ద్వారానూ న్యాయస్థానాలద్వారా పరిష్కారముగాని తగాదాలలో ప్రభువులు వాటికి సంబంధించి లభ్యమైన సాక్ష్యాలు, లిఖితపత్రాలు ఆధారంగా జేసుకుని తమ తీర్పు యిచ్చేవారు. దీర్ఘకాలంగా అపరిష్కృతంగావున్న సమస్యలవిషయములో ప్రభుత్వము కల్పించుకోవచ్చుననే వాదానికి యిది యెంతో బలము చేకూరుస్తున్నది. రాజులు, న్యాయస్థానాలు అందరికీ న్యాయం కలుగజేసేవారని చెప్పాలి. ఎందుకంటే వారికి న్యాయము యొక్క ఆధిక్యతనుగూర్చి మనువుచెప్పిన మాటలలో ప్రబల విశ్వాసం వుండేది. 22 న్యాయస్థాపనకోసం శారీరకబలం వుపయోగించబడేది. పనిపదలివెళ్ళిన కార్మికుడిని, పశువులను ఎదలివెళ్ళిన గోపాలకుడిని బెత్తాలతో కొట్టాలని ఆపస్తంభ ధర్మసూత్రములో పేర్కొనబడి వున్నది. 23 బృహస్పతి దీనికి కొంచెము భిన్నాభిప్రాయం వ్యక్త పించాడు. 24

బలప్రయోగంద్వారా యజమానులకు కార్మికులకు మధ్య శాంతి పూర్వక సంబంధాలను నెలకొల్పే ప్రయత్నాలు ఆ కాలంలో జరిగేవని స్పష్టమవుతున్నది. మానవత్వ విలువలకు ఎక్కువ ప్రాధాన్యం యివ్వబడేది కాదు. ఒప్పందాలను అమలుపరిచే విషయములోనైతే

ప్రాచీనకారులు తగిన కట్టబాట్లు చేశారుగాని చాటి వుల్లంపున యెందు వలన జరిగేదో ఆ కారణాలవైపుకు ఎవ్వరూ దృష్టి పోనివ్వలేదు.

కాని మనువు మానవప్రవర్తనమీద నీతి, అదిర్బాల ప్రభావాన్ని బాగా గుర్తించాడు.²⁵ ఒకపని చేయటానికి పోగొచ్చలం కలిగించేవి మనస్సు, మాట, శరీరము అనీ, వీటి సూలంగానే పరిణామముంచివి. చెడ్డవి—కలుగుతుంటాయనీ, అన్నింటికీమించి శరీరముచేత గూడ పని చేయించేది మనస్సేనని గ్రహించాడన్నమాట. అయితే యీ తత్వాన్ని మనువు పారిశ్రామిక సంబంధాల విషయంలో ప్రవేశపెట్టలేదు. అనాడు బహుశః పారిశ్రామిక సంబంధాల సమస్యనేమీ ఆత తీవ్రంగా వుండకపోవటమే యందుకు కారణమై వుండవచ్చును.

కొన్ని శతాబ్దాల తర్వాత శుక్రుడు యీ చిక్కును సరిగ్గా అర్థం చేసుకోవడమేగాక యీ జటిలసమస్యను పరిష్కరించ ప్రయత్నించి సఫలీకృతుడైనాడు. తాత్వికంగా మనస్సుకు సంతృప్తి లేకపోవడము వలన వుద్భవించిన మనోవికారమే యీ పరిస్థితికి మూలాధారమని నిర్ణయించాడు. అందుచేతనే కష్టించి పనిచేసేవానికి కడుపునిండా తిండి లభించేటంతగా జీతము యేర్పాటు చేయాలని వాదించాడు. ²⁶ కేవలం ప్రాణము విలువుకునేటంతవరకే సరిపోయేట్లుగా జీత మిచ్చి నట్లయితే కార్మికుడు విరుత్సాహవదీ యజమానికి సఖ్యము కలిగించే భావాలకు చోటు యిస్తాడు. కాబట్టి యజమానుల స్వార్థం దృష్టిలో పెట్టుకుని చూసినా కార్మికులకు హెచ్చు జీతాలిచ్చి వారిని తృప్తిపరిచి వారి మనోవికారాలకు మూలములేకుండా చేయాలి. మనస్సులో ఆశాంతి ప్రవేశించిందంటే ఎప్పుడో ఒకప్పుడు అది బద్ధిదలై బయటికి రార మావదు. అప్పుడు దాన్ని బలప్రయోగంతో అణచటం సాధ్యపడదు. అందుకని వారికి న్యాయసమ్మతమైన జీతాలిచ్చి, కరుణాత్మకంగా వారి

పట్ల వ్రాసినది వారిలో అశాంతి ప్రవేశించకుండా చూడటమే ఉత్తమ మార్గము.

యజమాని ఒక్కొక్కప్పుడు కఠినంగానూ, అసహ్యంగానూ మాట్లాడి, శిక్షించి పనివాండ్ల విరోధాన్ని కొనితెచ్చుకుంటాడు. 27 కార్మికుని వ్యక్తిత్వానికి సంబంధించిగూడ కొన్ని తగాదాలు బయలు దేరుతాయని శుక్రాచార్యుడు కనిపెట్టాడు. ఎంత తక్కువ అంతస్తులో వున్ననుమైనా తన వ్యక్తిత్వానికి తగిన విలువ యివ్వబడక పోవటాన్ని, నీచంగా చూడబడటాన్ని నవించడు. అట్లా చూసినవారిని తన శత్రువులుగా భావిస్తాడు. అందుకనే కార్మికులను హీనంగా చూడడం, వారిపట్ల అన్యాయంగా ప్రవర్తించడం కూడవని యజమానులను నడుమొదితంగా హెచ్చరించాడు. కార్మికులకు హెచ్చు వేతనాలిచ్చి, దయాపయంగా ప్రవర్తించి, వారి ప్రతిభను గుర్తించి తగు గౌరవము యిచ్చినట్లయితే అట్టి యజమానికి కార్మికులు పెట్టసికోటగా వుంటారు యజమానికి ఎప్పుడు దూరంగా పోరు. 28 యజమానికి కార్మికులకు వ్యక్తిగత సంవర్కము లేకపోవటం కార్మిక తగాదాలకు గల కారణములో ముఖ్యమైనది. యజమాని తన పనివాడు చేసిన మంచిపనిని క్లాఫిస్తూ అతనితో కులాసాగా మాట్లాడుతూ అతని బాగోగులను గురించి పట్టించుకునేవాడైతే అట్టి యజమాని పట్ల కార్మికుడు గౌరవమర్పించుకొని, విశ్వాసంతోనూ మెలగుటయేగాక యజమానికి కలిగే యిబ్బందులలో సాయపడిడానికి ప్రయత్నిస్తాడు. చాదాపు వేయి సంవత్సరాలక్రితం శుక్రాచార్యులవారికి యిట్టి సదభిప్రాయాలు కలగటంపల్లనే కార్మిక సంబంధాల విషయంలో ప్రయోజనాత్మకమైన సూత్రాలు ప్రవేశపెట్టి పారిశ్రామిక శాంతికి గట్టి పునాదులు వేశాడు. ఇరుపక్షాలలోనూ అన్యోన్యభావాలను కలిగించి పెంపొందించటానికి ప్రయత్నించాడు. యజమాని యిబ్బందిలో వున్నప్పుడుగూడ అతనిని

విడిచి వెళ్ళకుండా వున్నవాడే పుత్రమ కార్మికుడనీ, తన కార్మికులకోసం అవసరమైతే ప్రిణత్యాగం చెయ్యటానికిగూడ సిద్ధపడేవాడే పుత్రమ యజమాని అనీ శుక్రాచార్యుడు నిర్వచించాడు.²⁹ తన వనివారల గురించి శ్రద్ధ తీసుకునే యజమానిని విడిచి వెళ్ళటానికి కార్మికులకు అనువైన కారణము వుండదు.

యజమానులకు కార్మికులకు మధ్య సత్సంబంధాలు నెలకొల్పడానికై యితర న్యాయవేత్తలుగూడ అనేక సూత్రాలు యేర్పరిచారు. అయితే యీ విషయంలో శుక్రాచార్యుడు చేసిన యేర్పాట్లు విశేషించి చెప్పుకోదగినట్లుగా వున్నాయి.

ఎనిమిదవ అధ్యాయము

సాంఘిక సంరక్షణ

శ్రేయోరాజ్యము, సాంఘికసంరక్షణ పథకాలనేవి యీనాటి భావాలవలె కనిపించినా భారతప్రజలకు కీ. పూ. మూడవ శతాబ్దమునాటికే వీటినిగురించి తెలుసును. ఉద్యోగానంతర భరణములు, వికలాంగ సౌకర్యాలు, అనారోగ్య, బాలింత సౌకర్యాలు, ప్రివిడెంటు ఫండు, పోషణభత్యాలు మొదలైన యేర్పాట్లు ఆనాడువుండేవి. ఇవ్వన్నీ ప్రధానంగా ప్రభుత్వోద్యోగాలవారికే పరిమితమై వుండేవిగాని, ప్రైవేటు యజమానులుగూడ తమ ఉద్యోగులకు, వారి కుటుంబాలకు పోషణ సదుపాయాలు కల్పించిన అవకాశాలు లేకపోలేదు. ఆనాటిగా వస్తున్న హిందువుల సమిష్టికుటుంబ వ్యవస్థలో వితంతువులకు, వృద్ధులకు, అనాథలకు సంరక్షణ యిమిడివుండేది.

న్యాయశాస్త్రములోనూ, రాజకీయశాస్త్రములోనూ ప్రవీణులైన సాంఘిక సంక్షేమ పథకాలు యేర్పాటుచేసిన ప్రాచీన మహానుభావులలో కొటియ్యడు, మనువు, శుక్రాచార్యుడు ముఖ్యులు. వీరిలో శుక్రాచార్యుడు చేసినకృషి విశేషంగా చెప్పుకోతగినట్టిది. శుక్రగీతి రచించబడిన కాలములో కార్మికుల కొరత మిక్కుటంగా వుండేదని, అందువల్లనే శుక్రుడు కార్మికులకోసం అంతవిరివిగా సూత్రాలు ప్రతిపాదించాడని కొన్ని వర్గాలవారు చెబుతుంటారు. ఈ విషయములో అనేక భిన్నాభిప్రాయాలున్నాయి. శుక్రాచార్యునికి కార్మికులకు మంచిచేయాలనే కోర్కె సహజంగానే వుండేదని శుక్రగీతిలోని కొన్ని శ్లోకాలద్వారా తెలుస్తున్నది¹.

అనారోగ్య సౌకర్యాలు

అనాదికాలంనుంచి మనుష్యులు రోగాలకు గురిఅవుతూనే వున్నారు. కార్మికులు తిరుచుగా—ఒక్కొక్కప్పుడు రోజులంతా— అనారోగ్యమువలన ఎనికి రాలేకపోవడము, అందుకు ఫలితంగా జీతాలే గాక ఉద్యోగాలే పోగొట్టుకోవడం జరిగేది. ఈ యిక్కట్లునుంచి కార్మికులను తప్పించాలనే పుద్దేశంతో ప్రాచీన న్యాయపేర్లు కొన్ని యేర్పాట్లుచేశారు. కార్మికులు పనికితిరిగివచ్చి తమపనిని పూర్తిచేసినట్లయితే వారు పనికిరాలేని రోజులకుదూడ జీతమివ్వాలని కొందరన్నారు. యజమానినుండి అనుమతిపొంది శాలపులో పున్నచా. 1 మాత్రమే జీతమివ్వాలని మరికొందరు అభిప్రాయపడగా, న్యాయసమ్మతంగా వుండేదేరకు జీతాలు, ఉద్యోగాలు తిరిగి యిచ్చెయ్యాలని పెరేకొంతమంది ఆదేశించారు. అనారోగ్యమువలన పనికిరాలేని కార్మికులకు తర్వాతవచ్చి తనపనిని పూర్తిచేసినట్లయితే అతని అనారోగ్యకాలానికి జీతమివ్వాలని మనువు సూచించాడు². అరోగ్యం చేటారిన ముదలు వచ్చి పని పూర్తిచేయకపోతే ఎట్టి జీతము యివ్వనక్కరలేదని గూడ ఆయన అన్నాడు³. అనారోగ్యకాలంలో జీతము లభించనందువలన కార్మికులకు యిబ్బందికలిగినా ఆ జీతము తర్వాత లభించ గలగుటచేనే ఆ మెచ్చుకోదగిన విషయమే. ఈనాడు లభించే అనారోగ్యనదుపాయములు దీనికి సామ్యంవున్నది. వారంరోజులు అనారోగ్యంగావున్న కార్మికుని జీతంలో ఎట్టి కోత పెట్టరాదని శుభ్రాచార్యుని సూత్రము⁴. అంతకు మించిన అనారోగ్యమైనట్లయితే అయిదేండ్లకుపైబడి ఉద్యోగము చేసే వారికి మూడునెలల వరకు జీతమలోని నాల్గింట మూడోపంట చెల్లించాలి. ఎట్టి పరిస్థితిలోనూ అనారోగ్యనదుపాయముగాని, జీతముగాని ఆరునెలలకుపైగా వర్తించదు⁵. ప్రాచీన భారతదేశములో అనారోగ్య సౌకర్యాలందేవనటానికి యీ సాక్ష్యములు.

బాలింత సౌకర్యాలు

శ్రీకార్మికులకు అనారోగ్య సదుపాయాలతోబాటు బాలింత సౌకర్యాలుగూడా వుండేవి. శ్రీలకు గర్భధారణ కాలములో అవసరమయ్యే సదుపాయాలన్నీ కలిగించాలని యజమానులకు వుత్తరువులుండేవి. గర్భిణులైన శ్రీదానినలను అష్టేయజమానులు అట్టిశ్రీలకు తగు సౌకర్యాలు యేర్పరచాలని కొటిల్సుని అర్ధశాస్త్రము శాసిస్తున్నది. కొటిల్సుని చట్టాలప్రకారము యీ విషయములో లోపముకలిగించిన వానికి కఠినంగా శిక్ష యివ్వబడేది.

వార్ధక్య సౌకర్యాలు, పెన్షన్లు

ప్రాచీన కాలములో పృథ్వాష్యముకొరకు ప్రత్యేకంగాకొన్ని సదుపాయాలుండేవని, ముఖ్యంగా ప్రభుత్వోద్యోగాలలో వుండేవారికి ప్రావిడెంటు ఫండు, పెన్షన్లు అనే రెండు అవకాశాలు కలిగించ బడేవని శుక్రగీతివలన తెలుస్తున్నది. నలభైయేండ్లకుపైగా వుద్యోగం చేసిన వారికి జీతంలో సగానికిసరిపోయే మూల్యాన్ని పెన్షనుగా యివ్వాలనే భావం యిక్కడ నిర్దుష్టంగా గోచరిస్తుంది. జీతములోకొంత భాగము ప్రావిడెంటు ఫండుకై పట్టుకోబంగూడా వుండేది. కార్మికుని జీతము నుండి నాలుగోవంతో, ఆరోవంతో పట్టుకుని రెండు మూడేండ్లతర్వాత అందులోసగమో, పూర్తిగానో అతనికిచ్చివేయాలని యేర్పాటయింది. అంటే తమభవిష్యత్తుకొరకై తప్పనిసరిగా కొంతనిలువ జేసుకోవాలని కార్మికులపై నిర్బంధముండేదన్నమాట. అందుకనే ప్రావిడెంటు ఫండు, పెన్షన్ అనేవి మనపూర్వులకు తెలియని విషయాలు కావని చెప్పడంలో పొరపాటేమీలేదు.

కుటుంబ పెన్షన్లు, పోషణభత్యాలు

ఈ రెండింటికీగూడ కౌటిల్యుడు, శుక్రాచార్యుడు సూత్రాలుచేసి వుంచారు. ఇందువలన భుక్తిసంపాదించుకు వచ్చేవాడు చనిపోయిన తర్వాత విధవలు, పసిపిల్లలు అనాథలుగాకుండా కాపాడేవారు. పని చేస్తూ చనిపోయినవారి జీతాలు వారిభార్యలకు, పిల్లలకివ్వాలనీ, యజమాని, ప్రభువు చనిపోయిన కార్మికుని కుటుంబములోని పిల్లలమీద, పృథ్వుల మీద దయగలిగి ప్రవర్తించాలనీ, ఆకుటుంబములో జననమరణముల సందర్భముగా వారికి ఆర్థికసహాయము చేయాలనీ కౌటిల్యుడు అన్నాడు. ప్రభువుకుగాని, యజమానికిగాని యిందుకు కావలసిన ధనము కొరపడి నట్లయితే వారు ఆట్టిసహాయము పస్తురూపములో (భూమి, పశువులు, వగైరా) చేయవచ్చునని, అయితే పెద్దమొత్తాలను బంగారం రూపములో యివ్వరాదని అర్థశాస్త్రములో వున్నది⁹. బహుళ యిట్టి అనాథకుటుం బాలకు శాశ్వతమైన పోషణమార్గము చూపటమే దీనివుద్దేశ్యమై వుంటుంది.

దిక్కులేని స్త్రీలను ప్రభుత్వముయొక్క నేత కర్మాగారాలలో నియోగించే విషయము “ప్రాచీన భారతములో స్త్రీలు” అనే ఆధ్యాయ ములో చెప్పబడింది. కౌటిల్యుడు పనిచేయకుండా జీతమిచ్చేవద్దతిని వ్యతిరేకించటమువల్లనే వితంతువులకు, చేతగానిస్త్రీలకు, కన్యలకు, సన్యాసినులకు, శిక్షితులకు, పూర్వవ్యభిచారులులకు, దేవదాసీలకు నూలు, జనవ, పూలు, కాగితముల నుండి దారముపడితేపని కల్పించి తద్వారా వారికి వారిబిడ్డలకు ఉదరపోషణ జరిగే యేర్పాటుచేయాలని ఆదేశించాడు¹⁰.

అదేసందర్భములో కౌటిల్యుడు భర్తలుచనిపోయిన స్త్రీలను, భర్తలు విదేశాలలో వున్నస్త్రీలను, తామువరదాలోవుండి కష్టించి భుక్తి

సంపాదించుకోదలచిన కన్యలు మొదలైనవారిని సూత్రాధ్యక్షుడు పనికి నియోగించ వచ్చునని ప్రవచించాడు¹¹. ఈ విధముగా నిస్సహాయులైన స్త్రీలకు పోషణకల్పించి వారిని అనాథలై ఒకరిమీద ఆశరపడి బ్రతికేవారు గాకుండా కాపాడటమే కొటియ్యని వుద్దేశ్యమని గ్రహించటము కష్టముగాదు. ఇందువలన 'పనిచేయకపోతే జీతములేదు¹²' అనేసూత్రానికి గూడ భంగముకలగదు. సాంఘికసంరక్షణ పథకాలలో యిదిముఖ్యమైన వద్దతి అని చెప్పకతప్పదు

అయితే శుక్రాచార్యుడు నలభై సంవత్సరాలు పనిచేసిన కార్మికులకు వార్షికపాతకర్యాలు(పెన్షన్లు)కలిగించటమే గాక వారిమరణానంతరము వారికుటుంబాలకు పోషణభత్యాలు, కుటుంబ పెన్షన్లు ప్రవేశపెట్టాడు. కార్మికుడు మరణించినట్లయితే అతని వితంతువుకు, సత్ప్రసర్తనగల కూతుళ్లకు, మైనదశమూరులకు అతని జీతములో నగం యివ్వాలని కొన్నిశ్లోకాలు విశదపరుస్తున్నాయి.¹³

పనిచేస్తూ చనిపోయిన కార్మికుని మైనరుకుమారునికి మైనరు వెళ్లేవరకు అతని తండ్రిసంపాదించేజీతము యిస్తూ తగు ప్రాయముగల వాడైనప్పుడు అతని యోగ్యతనుబట్టి వేతననిర్ణయము చేయవచ్చునని గూడ ఒకవ్యతిపాదన చేయబడెను.¹⁴ దీనివలన కార్మికుని కుమారునికి వుద్యోగము వంశపారంపర్యంగా లభించేఅవకాశముకలిగి తనకుతాను వుద్యోగమువెతుక్కు నే యిబ్బంది తొలిగిపోయింది.

నిరుద్యోగభీమా

ఒకవిధంగా నిరుద్యోగభీమాకు గూడ ప్రాచీనకాలంలో అవకాశముండేది. నిరుద్యోగి యెవరైనా ఒకధనికుడివద్దకువెళ్లి 'నేను నీవాణ్ణి' అనిచెప్పుకొని తన పోషణకుగాని, జీతానికిగాని అధనికుడి బావినగాచేరి

తనకు ఉద్యోగం దొరకటంతోగాని, తనయిబ్బందులు పోలగిపోవడంతోగాని ధనికుడి పోషణను వదులుకుని బానిసత్వమునుండి విముక్తుడు గావచ్చును. నిరుద్యోగబాధనుండి తప్పించుకోటానికీయిది అంతగౌరవ ప్రదమయిన వద్దతిగాకపోయినా దీనివలన జుద్బాధతీర్చుకునే అపకాశం మాత్రము వున్నది.

ప్రభుత్వాలు, ప్రియిజేటు యజమానులేగాక పనివారలసంఘాలు గూడ తమ నభ్యులకు, నభ్యులకుటుంబాలకు సాంఘిక సంరక్షణకల్పించటానికి చేతనై నక్రషిచేస్తుండేవి. దీనినిబట్టి సాంఘిక సంరక్షణ వద్దతులు మనప్రాచీనులకు తెలియనివి గావని, ఆధునిక ప్రభుత్వాలు తమ మనోవికాసమువలన మోస్తున్నామని చెప్పుకునే పెద్దబాధ్యతలను అనాటి ప్రభుత్వాలు నిర్వహించివున్నాయని తేటతెల్లమవుతున్నది.

తొమ్మిదవ అధ్యాయము

సామూహిక వ్యవస్థలలో కార్మికులు

— — —

ప్రాచీన కాలంలో ఆర్థిక సంస్థలు యండటం ఎక్కువగా కార్మికుల సామూహిక వ్యవస్థలద్వారా గోచరమవుతున్నది. వీటి విలువ యీనాటికి తగ్గలేదు. ఆనాటి కార్మిక సంస్థలతో వీటిని పోల్చవచ్చును¹” అని ప్రొఫెసర్ కె. టి. షా అన్నారు. ఈ సామూహిక వ్యవస్థలు కేవలము ఆర్థికవిషయమైనవేగాక రాజకీయాలకు గూడ సంబంధించివుండేవి. చేతిపనివారలకు, వృత్తిపనివారలకు, చివరికి దోపిడిగాండ్రుకు, గూండాలకు గూడ సామూహిక వ్యవస్థలుండేవి. కొన్నిచోట్ల గ్రామీణ సమిష్టి సంఘాలు ప్రభువులకు సహాయకారిగా వుండి రాజ్యాంగములో పాల్గొంటూవుండేవి. వివిధ వృత్తులు అవలంబించేవారు, వారి సామూహిక ప్రయోజనాలకోసమై యిట్టి సమిష్టి సంఘాలు ఏర్పరచుకునేవారు. ఈ సంఘాలకు తమతమ కార్యక్షేత్రాలలో సర్వాధికారాలు వుండేవి. ప్రస్తుతం మనము కార్మికుల, చేతిపనివారల సామూహిక వ్యవస్థలనుగురించి చర్చించవలసివున్నది. ఈ చర్చలో యితర వ్యవస్థల విషయం పుల్లెఱునకు రావచ్చును. వృత్తిపనివారు, చేతిపనివారు కార్మికులలో జమకట్టబడడానికి రెండు ముఖ్యకారణాలున్నాయి. మొదటిది, వీరికి సామూహిక వ్యవస్థలలో వాటాలున్నప్పటికీ వారు వారి వృత్తి పెద్దలకింద జీతానికి పనిచేసేవారు కావటం. రెండవది వీరు వుత్పత్తి సాధకమైన శక్తిని వ్యయం చేసేవారు కావడం.

ఋగ్వేద కాలములో యీ సామూహిక ప్యవస్థలున్నాయనటానికి నిర్దష్టమైన సాక్ష్యలేమీ కనబడవుగాని ల వేదములోని కొన్ని పంక్తుల వలన కీర్తి. పూ. 800 సం.కు పూర్వమే యీ ప్యవస్థలుండేవని స్ఫురణ కలుగుతున్నది. (ఋగ్వేదం-5-53: 10-34; యజుర్వేదం 23-19.1). బృహదారణ్యకపువవిషత్తు (1.4-12)లో గూడ వీటినిగురించి ప్రస్తావన వున్నది. వేదాల తర్వాత కాలంలో అర్థిక రంగములో ముఖ్యంగా వ్యాపారులకు, చేతిపనివారికి సంబంధించిన సమిష్టి సంఘాలు బాగా పెంపొందాయని తెలుస్తున్నది. ఇటువంటివి 18 సంస్థ² లుండేవని మూగపక్కజాతకములో వున్నదిగాని శ్రీ ఆర్. సి. మజుందార్ తన “ప్రాచీన భారత దేశంలో సామూహిక జీవనం”³ అనే గ్రంథములో 27 సంస్థల పేర్లు వివరంగా వ్రాసివున్నారు. వేదాల తర్వాత కాలములో యీ కింది వృత్తులవారికి సామూహిక సంఘాలున్నట్లుగా జాతకాలద్వారా యితర పౌరాణిక గ్రంథాలద్వారా మనకు అవగతమవుతున్నది.

- (1) కట్టెపనివారు (ఓడ్రంగులు, వీరువాలు చేసేవారు, చక్కాయలు తయారు చేసేవారు, ఇళ్లకట్టేవారు, ఓడలు నిర్మించేవారు, అన్నిరకాల శకటాలు తయారుచేసేవారు.)
- (2) లోహపు పనివారు (వెండి, బంగారంతో నహా)
- (3) రాతిపనివారు.
- (4) తోలుపనివారు.
- (5) దంతపు పనివారు.
- (6) నీళ్ళ పంపులను కలిపేవారు.
- (7) వెదురు పనివారు (వానకరులు)
- (8) కంచరి పనివారు (కానకరులు)

- (9) ఆభరణాలు చేసేవారు.
- (10) పద్మకాలీలు.
- (11) కుమ్మరులు.
- (12) నూనె తీసేవారు (తిలపిశకులు)
- (13) బుట్టలు చేసేవారు, తుంగపని చేసేవారు.
- (14) రంగులద్దేవారు.
- (15) చిత్రలేఖనము చేసేవారు.
- (16) దాన్యం వ్యాపారాలు.
- (17) కర్షకులు.
- (18) బెస్తవారు.
- (19) కసాయిలు.
- (20) మంగలివారు, ఆలంకారకులు.
- (21) పూలమ్మేవారు, మాలలల్లేవారు.
- (22) ఓడలు నడిపేవారు.
- (23) గోపాలకులు
- (24) వ్యాపారులు, ఊళ్లుతిరిగి వర్తకం చేసేవారు.
- (25) దొంగలు, దోపిడిగాళ్ళు.
- (26) అడవులలో ప్రయాణించేవారిని రక్షించే రక్షకభటులు.
- (27) వడ్డీ వ్యాపారులు.

మహాభారతములోని వనపర్వము (248-18), శాంతిపర్వము (54-20), రామాయణంలోని ఆయోధ్యకాండ (123)లో వుల్లేఖించబడిన సైనికుల సమిష్టి సంఘాలనుగూడా కలిపితే యీ జాబితా పూర్తవుతుంది.

క్రీ. పూ. ఆరు, ఏడు శతాబ్దాలనాటికే యీ సామూహిక వ్యవస్థలు సమాజంలో ముఖ్యంగా వుండేవని అనేక కథనాలను బట్టి తెలు

స్తున్నది. బుద్ధుని కాలములో పనివాండ్ర వ్యవస్థలకు, వ్యాపారుల వ్యవస్థలకు స్పష్టమైన తేడా కనిపించేదని డాక్టర్ రిచార్డ్ ఫిక్ భావించాడు. ఎందువల్లనంటే వ్యాపారులు తమలో పెద్ద (జర్నకుడు) వాని ఆధ్వర్యంలో స్థాపించుకున్న కార్పొరేషన్లు అంత అభివృద్ధి జెందజాలకపోగా పనివాండ్లు వారు యేర్పరచుకున్న సమాఖ్యలద్వారా వృత్తి పారంపర్యము, పరిశ్రమలలోని వివిధ శాఖలు తమతమ ప్రాంతాలలో స్థిరపడిపోవడం వంటి ప్రత్యేకతలను సెలకొల్పుకున్నారు. పరిశ్రమలు స్థానీయమై పోవడం తద్వారా పనివారు ఒక్కొక్కచోట పోగుబడిపోవడం సాదారణ విషయాలుగా పరిణమించాయి. ఇట్లా ఎంతపరకు పచ్చిందంటే ఒక పట్టణములో కొన్ని బజార్లు, కొన్ని ప్రాంతాలేగాక కొన్ని గ్రామాలకు గ్రామాల్లో ఒక్కొక్క పరిశ్రమకు సంబంధించిన కార్మికులతో పిండిపోయేవి. డాక్టర్ రిచార్డ్ యొక్క యీ భావాన్ని సముద్ద-పటిక జాతకమువంటి జాతకాలుగూడ స్థిరపరిచాయి.

కీర్తి. పూ. ఆయిదునుండి మూడవ శతాబ్దిమువరకు సామూహిక వ్యవస్థలు బాగా అభివృద్ధిపొంది స్వతంత్రాధికారాలను సంపాదించుకున్నాయి. ఉదాహరణకు గౌతమ ధర్మసూత్రములో కర్షకులు, పణిజాలు, గోపాలకులు, వడ్డీవ్యాపారులు, చేతివసులవారు తమ వర్గాల నడవడికోసం సూత్రాలు చేసుకోవచ్చని వ్రాసివున్నది⁴. తగాదాలు వచ్చినప్పుడు ఆ వర్గముయొక్క పెద్దనుండి యదార్థస్థితిని తెలుసుకున్న మీదటనే ప్రభువు తన తీర్పు యిచ్చేవాడు. చేతివసులవారు, వ్యాపారులు మొదలైనవారియొక్క సమిష్టి సంఘాలు సర్వతంత్రముగా వుండేవని వారి ఆచరణకొరకు ఆ వ్యవస్థలు విధి నిషేధాలను యేర్పాటుచేసేవని యందువలన తేటతెల్లమవుతున్నది. పైగా రాజ్యాంగ యంత్రములో యీ వ్యవస్థలు ఒక అంగముగా వుండి వ్యక్తుల జీవనాభివృద్ధికి కావల

సిన పరిస్థితులను కల్పించటములోనూ, పెంపొందించటంలోనూ ప్రభువుకు సాయంగా వుండేవి.

క్రీ. పూ. మూడవ శతాబ్దానికి జెందినవాడుగా భావించబడే కొటిల్యుడు తన 'అర్థశాస్త్రము'లో యీ వ్యవస్థలు సక్రమంగా నడిచేందుకు సూత్రాలు చేశాడు. చేతిపనివారల, కార్మికుల సమిష్టి సంఘాలపై అజమాయిషి చేయడానికి ముగ్గురు 'ప్రదేష్ట'లతో కూడుకున్న సమితులుండాలనీ, ప్రవేశ రుసుమును నమ్మకస్తులుగా అగ్రసభ్యుల వద్దగాని, వర్గనాయకుని వద్దగాని వుండాలనీ, పేర్కొన్నాడు.^{5,6} ఈ విధులను నిక్షేపముగా వుంచి బహుళః చెల్లించినవారికి అవసరమైనప్పుడు తిరిగి యిచ్చివేయాలని వుద్దేశించబడినట్లు తెలుస్తున్నది⁷. ఈ సమితుల ఆధ్వర్యంలో పనివాండ్లు ఏదైనా పని ప్రారంభించవచ్చును. అంతకు ముందుగానే ఆ పనిని, ఆ పని చేయవలసిన స్థలమును, సమయమును, నిశ్చయించుకోవాలి. పని షరతులను నిశ్చయించుకోలేకపోయినవారికి, నమయానికి పనికి రాకపోయినవారికి వారి జీతములో చతుర్థ భాగము నుండి, సగభాగముపరకు అపరాధం విధించబడుతుంది⁹. అయితే ఏదైనా క్యూరమ్యుగము అడ్డుతగలటంవలనగాని, విధివశాత్తు కలిగిన అవాంతరాలవలనగాని, పనికిరావటంలో ఆలస్యం జరిగితే ఉమించవచ్చును¹⁰.

తన తప్పవలన కలిగిన నష్టాన్ని కార్మికుడే భరించాలి.¹¹ ఏదైనా పనిని తప్పుగా జేసినట్లయితే అతనికి జీతమివ్వకపోవటమేగాక దానికి రెట్టింపు మూల్యము అపరాధం విధించబడగలదు¹². ఆరోగ్యవంతముగాను, శరీరపుష్టితోనూ వున్న కార్మికుడు పనిని అసంపూర్ణముగా విడిచివెళ్ళరాదు. అట్లా విడిచివెళ్ళిన వారికి వన్నెండు పణముల అపరాధం విధించబడేది¹³. ఎందుకంటే ఎవరికి ఇష్టము వచ్చినట్లు వారు

వనివిడిది వెళ్ళటానికి వీలులేదు¹⁴. సామూహిక వ్యవస్థలోని సభ్యుడు మొదటిసారిగా చేసిన తప్పునుగానీ, దొంగతనముగానీ, అది ఒప్పు కున్నట్లయితే క్షమించి విడిచిపెట్టవచ్చును. కాని ఆ తప్పునే మళ్ళా చేసినా, తీవ్రమైన నేరము చేసినా అతడిని 'నేరస్థుని'గా యెంచ వలసినదే¹⁵.

సామూహిక సంఘము ఆర్జించినదంతా అందులోని సభ్యులకు చెందుతుంది. దాన్ని వారు సమంగా పంచుకోవాలి¹⁶.

సామూహిక వ్యవస్థలనుగురించి యితర వివరాలు మనుస్మృతిలో లభిస్తాయి. అతని పూర్వజులవలెనే మనువుగూడ యీవ్యవస్థ (గణము)లకు సంబంధించినవారంతా స్వస్థపట్ల విశ్వాసపాత్రంగా వుండాలని కోరాడు. తాము ప్రమాణంచేసి స్వీకరించిన నియమావళికి కట్టుబడి వుండనిపోవటము, పనిలో చిత్తశుద్ధి లేకపోవటము, వ్యవహారాలలో నిజాయితీ లేకపోవటము తీవ్రమైన, శిక్షార్హమైన నేరాలు. ఇట్టి నేరస్థులకు అవరథాలు, జైలుశిక్షలేగాక సంఘ బహిష్కరణ గూడ విధించవచ్చును¹⁷.

మనువు తర్వాత వారైన విష్ణువు, యాజ్ఞవల్క్యుడు మొదలైన వారు యిటువంటి అభిప్రాయాలనే వెలిబుచ్చియున్నారు. సామూహిక సంఘముయొక్క ఆస్తులను, నిధులను తస్కరించినవారి ఆస్తిని వశపరుచుకోవటమేగాక వారిని దేశంనుండి తరిమివేయాలని యాజ్ఞవల్క్యుడు అన్నాడు. తాము పాటించవలసిన సూత్రాలను బుద్ధిపూర్వకంగా వుల్లంఘించినవారికి, ముందు ప్రమాణము చేసినట్లుగా తమ నిధులను ఆచరించనివారికి ప్రథమశ్రేణి శిక్ష విధించాలనిగూడ అన్నాడు¹⁸.

మహాభారతములోని వివిధాధ్యాయాలలోగూడ యీ సామూహిక వ్యవస్థనుగురించి పుల్లేఖింపబడివున్నది. రాజవంశాలు యిట్టి సమాఖ్యలను గుర్తించి బలపరిచేవని భారతములోని కొన్ని భాగాలద్వారా తెలుస్తున్నది¹⁹.

సమిష్టి వ్యవస్థలవల్ల తన ధర్మం నిర్వహించకపోవటమనే పాపానికి పరిహారమే లేదని మహాభారతములో చెప్పబడి వున్నది²⁰.

నారద బృహస్పతుల రచనలలోగూడ యీ వ్యవస్థలను గురించిన సాక్ష్యాలు లభిస్తున్నాయి. వీటివ్రకారం యీ వ్యవస్థలు సంపూర్ణమైన స్వాతంత్ర్యాన్ని తమ వ్యవహారాలనుగురించిన సూత్రాలు తామే చేసుకునేవి. రాజ్య శ్రేయస్సుకు వ్యతిరేకమైనట్టివైతే తప్ప సాధారణంగా ప్రభువులు యీ వ్యవస్థలలోని పట్టులు పాటించవలసిన విధులు, నడవడి, జీవన విధానమునకు సంబంధించిన యీ సూత్రాలన్నింటిని ఆమోదించేవారు. రాజ్య శ్రేయస్సుకు విరుద్ధమైన యే నియమాలను తయారు చేయరాదని యీ వ్యవస్థలను ప్రభువులు కట్టిడి చేసేవారు²¹. చట్ట విరుద్ధంగానూ, ఒకరికి ప్రమాదం కలుగజేపేదిగానూ వున్న యే పని చేయకుండా ప్రభువులు ఆటంకపరచేవారు²².

ఈ సమిష్టి వ్యవస్థలలో అన్యోన్య సహకార సంబంధాలు పెంపొందించే పుద్గేశ్యంతో నారదుడు యీ వ్యవస్థలలో ఆంతరంగికమైన తగువులు పుట్టించే వ్యక్తులను తీవ్రంగా శిక్షించాలనీ, లేకున్నట్లయితే వీరు అంటువ్యాధివలె వ్యాపించగల ప్రమాదమున్నదనీ నొక్కిచెప్పాడు. సుఖిక్షంకోరే యే ప్రభువుకైనా వీటికి విరుద్ధమైన పని జరగకుండా చూడటం ముఖ్య కర్తవ్యము కాగలదని గూడ నారదుడన్నాడు²³.

అవాంతరాలను యెదుర్కొనే నిమిత్తమై వరస్వరాంగీకారముతో చేతివనులవారు సామూహిక వ్యవస్థలు నిర్మించుకోవచ్చని బృహస్పతి అభిప్రాయపడ్డాడు²⁴. వరస్వర విశ్వాసమున్నప్పుడే యిట్టి అంగీకారాలు సాధ్యమవుతాయి. వత్సాలమీద వ్యాసుకోపదం ద్వారాను, మధ్యవర్తి సమక్షంలో ఒప్పందాలు చేసుకోవడంద్వారానూ, లేక కఠోర పరీక్షకు నిలబడడంద్వారానూ యిట్టి విశ్వాసం చేపూరుతుంది. విశ్వాసం కుదిరేవరకు యేపనీ ప్రారంభించరాదు²⁵. అతిష్ఠిద్ధులను, అతి లేప్రాయమువారిని, ఈర్ష్యావరులను, మాటకు కట్టుబడి వుండనివారిని, అహంకార స్వభావులను—వీరు విశ్వాసపాత్రంగా వుండజాలరు గాబట్టి—యీ వ్యవస్థలలో సభ్యులుగా చేర్చుకోరాదని గూడ బృహస్పతి హెచ్చరించాడు²⁶.

సామూహిక వ్యవస్థయొక్క యాజమాన్యము దాని పెద్ద చేతిలో వుండేదని ఆతని సహాయక, సమర్థకులుగా కొంతమంది సభ్యులుండే వారని బృహస్పతి తెలిపియున్నాడు. మంచి కుటుంబాలకు చెందినవారు, వేదజ్ఞానము కల్గినవారు, సమృద్ధులు, ప్రజ్ఞా సామర్థ్యాలుగలవారు మాత్రమే యీ వ్యవస్థలకు పెద్దలుగా వుండటానికి అర్హులు²⁷. ఆయితే యిట్టి నాయకుడు నియంతగా వుండడు. సమాఖ్య సభ్యులనుండి ఏరు కున్న యిద్దరు, నల్గారు లేక ఆయిదుగురు వ్యక్తులు యీతనికి సహాయ కులుగా వుంటారు²⁸. బృహస్పతి తన రచనలలో గ్రామ వ్యవస్థలను ప్రత్యేకంగా పేర్కొన్నప్పటికీ, చేతిపనివారల సమాఖ్యలకు గూడ యీ సూత్రాలు వర్తించేవి.

ఒప్పందాన్ని భగ్నపరచినందుకు, కార్యసాధన సూత్రాలను వుల్లంఘించినందుకు, అంతః కలహాలను రెచ్చగొట్టినందుకు తీవ్రమైన శిక్ష విధించబడేది. మూమూలు అవరాధంనుండి, బహిష్కరణ, అస్తి పశవరచుకోవడందాకా యీ శిక్ష వుండేది.

తనకు సాధ్యమై వుండిగూడ ఒప్పందానికి కట్టుబడి వుండని వారిని వూరినుంచి బహిష్కరించి వారి ఆస్తి స్వాధీనం చేసుకో బడేది²⁹. తోటివారితో పోట్లాటలకు దిగినవారికి, తన పనిని నిర్లక్ష్యంగా చేసినవారికి యిరవై నాలుగు 'నిష్కము'ల అపరాధం విధించేవారు³⁰. సమాఖ్య సభ్యులలో పేచీలు పుట్టించడం, సమాఖ్యను, ప్రభువును శతృభావంతో వ్యతిరేకించడం అప్పటిలో వున్నచట్టాల ప్రకారం హెచ్చుశిక్షార్హములైన నేరాలు³¹. దుష్టభావాలుగలవారిని, ఓరిమిలేని వారిని, వారుచేసే పనులనూ అణచివేయవలసిన బాధ్యత సమాఖ్యనాయకులకుండేది. ఈబాధ్యత నిర్వహణలో వీరుసభ్యులపట్ల చూపే కఠిన్యమునుగాని కారుణ్యమునుగాని ప్రభువులు సాధారణంగా ఆమోదించేవారు³². ఈ విధంగాగాక యితరంగా సమాఖ్యనాయకుడు సభ్యులకు కష్టనష్టాలు కలిగించినట్లయితే ప్రభువులు అట్టిసభ్యులను రక్షించి నాయకుని ప్రవర్తనలో మార్పురానట్లయితే అతడిని శిక్షించేవారు³³. సమాఖ్య నాయకుడికి పనివారికిమధ్య తగాదాలువస్తే ప్రభువు వారినిరువురిని సామరస్యపూర్వకంగా కలిపి తిరిగి పనికిపోయేట్లు చేసేవారు³⁴.

కాబట్టి యీ సమాఖ్యలలో (సభ్యులే యజమానులు, కార్మికులుగా వున్నచోట్ల) వచ్చిన అంతరంగిక కలహాలను వాటినాయకులే తీర్చేవారు. కాని తగాదాలు తీవ్రరూపము దాల్చినప్పుడుగాని, నాయకులు నిష్పాక్షికంగా వుండనప్పుడుగాని ప్రభువులు కల్పించుకుని తీర్పులిచ్చేవారు. సమాఖ్యనాయకుడు ఘోరనేరాలుచేసినా, సభ్యులలో అంతఃకలహాలు పుట్టించినా, సమాఖ్య ఆస్తిపాడుచేసినా, సభ్యులు అతనిని శిక్షించగలిగేవారు. కాత్యాయనుడు తన వివద్రత్నాకరములో సమాఖ్య తన నాయకుని శిక్షించే అధికారమును గురించి ప్రస్తావించి వున్నాడు (ముఖ్యదండనే సమూహస్యైవాధి కారః॥) యాజ్ఞపల్కుని శ్లోకము³⁵ను విపులీకరిస్తు

మిత్రమిత్రుడు కాత్యాయనుడు వ్రాసిన “సాహసీభేదకారీచ గణద్రవ్య వివాళకః॥” అనేవాక్యాన్ని సంస్మరించాడు. సమాఖ్యనాయకుడు గాని, మరెవ్వరుగాని శిక్షార్హమైన నేరముచేసినా, సమాఖ్యశ్రేయస్సుకు భగ్ను కరంగా వ్యవహరించినా, వారిని సమాఖ్యనుంచి తొలగించి అవిషయము ప్రభువుకు విన్నవించుకోవచ్చునని దీనియర్థము. సమాఖ్యలు తమకు తగినబలము లేదనుకున్నప్పుడే ప్రభువు తానుగా శిక్షవిధించగలడు. న్యాయమైన మాటలు మాట్లాడినందుకు ఎవరికైనా సమాఖ్యనాయకుడు హానికలిగించినా, మాట్లాడుతుండగా ఆటంకపరచినా నిందించినా అతడికి శిక్షవేదేదని విషద్రాక్షాకరములో ఒకానొకచోట “యుక్తి యుక్తంచయో హన్యాద్వక్తుర్యోనావకాశదః। అయుక్తం చైపయోబ్రూయాత్ ప్రాప్నుయాత్ పూర్వసాహసః॥” అని కాత్యాయనుడు అన్నాడు. బహుశః ఏనభ్యుదైనా తనమీద అభియోగంతెచ్చి సభలోమాట్లాడుతున్నందుకు మండిపడి నాయకుడు ఆ మాట్లాడేవానిని నిందించటం గురించి యీ ప్రస్తావన వచ్చివుండవచ్చును. సమాఖ్యనాయకుల విస్తీర్ణాధికారాల మండి సభ్యులకు రక్షణవుండేదని, ప్రజాస్వామ్యం సంరక్షింపబడేదని దీనివలన మనకు తెలుస్తున్నది.

తదుపరి శతాబ్దములలోగూడ యీ సమాఖ్యల గురించిన ప్రస్తావనలు మనకు లభిస్తున్నాయి. ఇందోరులోని వక్కండగుప్తుని కీర్తి. పూ. 485నాటి రాగిఫలకశాసనము, మాండోర్లోని కుమారగుప్తుని రాతి శాసనము, గ్వాలియర్ లోని వేణాభట్టస్వామి దేవాలయములోని కీర్తి. శ. 877కు జెందిన బంధుపర్మ శాసనము, శ్రీహర్షుని రాతి శాసనము, సియాదోని శాసనము, అదేకాలమునకు జెందిన చేడి లక్ష్మణరాజు యొక్క కారితలై రాతి శాసనము సామూహిక వ్యవస్థల వునికికి ఎంతో సాక్ష్యమిస్తున్నాయి.

పైన చర్చించిన దాన్నిబట్టి గ్రామసమాఖ్యలు, రాజకీయసమాఖ్యలే గాక చేతిపనివారలకు, కార్మికులకుగూడ సమిష్టిసంఘాలుండేవని తీర్మానించుకోవచ్చును. సమాఖ్యలసభ్యులే వాటియజమానులు. ఉత్పాదక పరిశ్రమలలో వారు తమ పెట్టుబడినీ, కష్టాన్నీ భారపోసేవారు. అంటే వారేయజమానులు, వేతన సంపాదకులు గూడా. పరస్పరవిశ్వాసంతో ప్రతివారు అందరిమంచికోసం పనిచేసేవారు. జీవితానికి, ఆస్తికి సామూహికరక్షణ, మనోవాక్కుర్మలలో స్వేచ్ఛ, పేదరికము, కౌరతనుండి విముక్తియివే సామూహికవ్యవస్థల ముఖ్యలక్ష్యాలు. సభ్యులు జీతంకోసం పనిచేసినప్పటికీ వారు సంపాదించినదీ, వుత్పత్తిచేసినదీ, సాధించినదీ అంతాఅందరికీ చెందుతుండేది. పనిలోనూ, విత్యజీవితములోనూ వికటంగా కలిసివుండటం వలన యీ సమాఖ్యల సభ్యులలో ఏకకుటుంబీకుల లక్షణాలెక్కువగా వుండి తద్వారా ప్రతికార్మికుడి వ్యక్తిత్వానికి పరిపూర్ణమైన గుర్తింపులభించటమేగాక అతడు 'భీతి తత్వము'నకు గురికాకుండా వుండేవారు. విస్పృహయత అనే దౌర్బల్యానికి లోను గాకుండావుండే ఆత్మవిశ్వాసము ప్రతికార్మికునిలోనూ ఆవహించి వుండేది.

అనుబంధము

★

ఒకటవ ఆధ్యాయము.

1. వి. ఎ. స్మిత్ “ఎర్లీ హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియా” మూడవ ముద్రణ 438-444 పుటలలో.
2. హెచ్. సి. చక్లధర్ “సోషల్ లైఫ్ ఇన్ ఏషియంట్ ఇండియా” 2 వ ముద్రణ (1954) 107 వ పుట,
మరియు
3. మజుందార్, రే చౌదరి దత్తా “ఎన్ అడ్వాన్స్డ్ హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియా” 35, 81 పుటలు.
4. భారతదేశ ఏదేశ వ్యాపారంగురించి చాలా అధారాలున్నాయి. “క్రీ. శ. మూడవ శతాబ్దములో వ్రాయబడిన “పునస్త్రి-సూచవన్” అనే చైనా పుస్తకములో క్రీ. పూ. 531 ప్రాంతములో కౌండిన్యుడు ఇందోచైనాలో ఒకభారతీయ గ్రామం ఏర్పరచగా అది శీఘ్రంగా అభివృద్ధిచెంది ఆ ప్రదేశములో ఒక గొప్ప ఏదేశ వ్యాపార కేంద్రంగా మారింది” అని హెచ్. సి. చక్లధర్ “ప్రాచీన భారతంలో సామాజిక వ్యవస్థ” లోని 105 పుటలో వున్నది.
5. మజుందార్, రే చౌదరి దత్తాలచే విరచితమైన “ఎన్ అడ్వాన్స్డ్ హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియా” (మాక్మిలన్స్, 1953) లో భారతదేశము సిరియా, ఈజిప్టు, మరియు యితర పాశ్చాత్యదేశాలతో వాణిజ్య

సంబంధాలు కలిగివుండేదని తెలుపబడివున్నది. రెండవ యూజ్ టీస్ (క్రీ. పూ. 145-116) కాలంలో భారత నావికులు బహుళః పర్తకంకోనమై సముద్రయానం చేసిన ఉదంతం కూడ వారు తెలుపుతున్నారు (136 వ పుట).

తన “ప్రాచీన భారతదేశము-చరిత్ర, సంస్కృతి” (ఏష్యా పబ్లిషింగ్ హౌస్, బొంబాయి, 1954) లో డా॥ బి. జి. గోఖలే జాతకాల కాలానికిజెందిన వ్యాపార సంబంధాలను వివరించారు. ఆయన భరుకచ్చ (ట్రోచ్), సువ్వరక (స్రోపర), తామ్రల్పిటి (తామ్లక్), పల్లవ అనే రేవులద్వారా ప్రాచీన భారతీయులు యీ వ్యాపారం జరిపేవారు అని తెలిపారు.

6. అథర్వణవేదమునకు విట్నీ అనువాదం-సంపుటి 7, పుట 249.

7. ప్రాచీన భారతసాహిత్యంలో బహుళః ప్రప్రథమంగా పురుష సూక్తంలో (ఋగ్వేదం X-90) బ్రాహ్మణ, రాజన్య, వైశ్య, శూద్ర అనే పదాలు కనిపిస్తున్నాయి.

8. శూద్రులుకూడ చేతివృత్తుల నవలంబించారనటానికి ఆధారాలున్నాయి. “శూద్రులు చివరివారు. వారు అనార్యులు, కష్ట పరులు. వారు కూలికి చేతిపనులు చేయడానికి కుదిరేవారు” అని రైయిన్ దేవిడ్ వ్రాశారు. “బౌద్ధ భారతం” పుట 391. (సుశీల్ గుప్త, ఇండియా, లిమిటెడ్) వారి ప్రచురణ).

9. డా॥ రాధాకుముద్ముఖర్జీగారి “హిస్టరీ ఆఫ్ సివిలిజేషన్ ఇన్ ఏనిషియంట్ ఇండియా” సంపుటి 1, పుట 236.

10. ఎస్. రాధాకృష్ణ “ఈస్టర్న్ రివిజన్ అండ్ వెస్టర్న్ థాట్” (1939) పుట 373.

11. కె. ఎం. వణిక్కర్ “ఏ సర్వే ఆఫ్ ఇండియన్ హిస్టరీ” ఆసియా పబ్లిషింగ్ హౌస్, బొంబాయి (1954) - పుట 13.

12. “దుశ్శీలోపిద్విజః పూజ్యో నతు శూద్రోఽజితేంద్రియః కః పరిత్యజ్య గాం దుష్టాం దుహేచ్ఛీలవతీం ఖరీమ్” - పరాశర స్మృతి-8.33

“దుర్వృత్తా వా సువృత్తా వా ప్రాకృతా వా సుపంస్కృతా బ్రాహ్మణా నావమంతవ్యా భస్మచ్ఛన్నా ఇవాగ్నయః” - గౌతమ స్మృతి.

“అవిద్వాన్ బ్రాహ్మణోదేవః పాత్రం వైపాశనం మహత్, విద్వాన్ భూయస్తరోదేవః పూర్ణసాగరసన్నిభః, ఏపంయద్యా ప్యవిష్టేషువర్తతే పర్వకర్మసు, పర్వథాబ్రాహ్మణోమామ్యో దైవ తం, విద్ధితత్పరం || - మహాభారతం అనూశాసనపర్వం.

13. “ఉతాపీయమగీతాత్రక్లోకా మదాహరన్తి । శ్మశానమేతత్రవ త్యక్షం యే కూద్రాపాద చారిణః తస్మాన్నచ్ఛూద్రసమీపేతు నాద్యే తవ్యంకదాచన || వశిష్టస్మృతి-18.13. గౌతమధర్మసూత్రము 16. 18, 19, ఆవస్తంభధర్మసూత్రము 1. 3. 9. 9, యాజ్ఞ వల్క్యస్మృతి I-148. లో కూడా యిటువంటి విషేదాలు న్నాయి.

14. “అథవాన్యవేదము పశ్రుణ్వతప్రపుజతుభ్యం శ్రోతపూరణముదా హరణే జిహ్వాచ్ఛేదో ధారణోశరీరభేదః” - గౌతమ ధర్మసూ త్రము 12 IV.

115. “శూద్రోహం నాధికారోమే చతురాశ్రమ్యపేవనే” భారతం
అనుశాసనపర్వం-165-X.
16. శక్తేనాపిహి శూద్రేణ నకార్యోధనసంచయః । శూద్రోహిధనమా
సాద్య బ్రాహ్మణానేవ బాధతే ॥ ” మనుస్మృతి X-129.
17. గౌతమస్మృతి-X-64.65.
18. ,, XXII., 14.16.
19. ,, I. 9.25.14 ; I. 9.26. 1
20. ,, X-131.
21. మనుస్మృతి VIII-270-272.
- 22 “ విజన్ ఆఫ్ ఇండియా ” (1907) పుటలు 262,263.
23. జె.ఎ. డూబోయియెక్క “ ది కారక్టర్, మానర్స్ అండ్ ది
కస్టముస్ ఆఫ్ ది పీపుల్ ఆఫ్ ఇండియా ” (1817) పుట 14.
24. “సరోపా. అపియా” పుట 72.
25. “ హిందూ ప్రైవ్స్ అండ్ కాస్ట్స్ ”- ఎం. ఎ. షెరింగ్-
పంపుటి III, పుట 283.
26. “ఏన్నియంట్ ల్యాండ్”-మెయిసీ (1930) పుట 17.
27. “శూద్ర ధర్మో ద్విజాతి శుశ్రూషా పాపవర్జనం కళత్రాదిపోషణం
కర్షణ పశుపాలనం-భారోధ్వహన-వరామవ్యవహార-చిత్రకర్మ-
సృత్య-గీత-వేణు-వీణా మురజ మృదంగ వాదనాదీని”-యాజ్ఞ్య
వల్క్యస్మృతి, దేవర్ వ్యాఖ్యానము.

28. “వాణిజ్యం పశుపాల్యంచ తథా శిల్పోపజీవనమ్ । శూద్రస్యాపి విధీయన్తే యదా స్మృతిర్నజాయతే ” — భారతము. శాంతి పర్వము-295.4
29. “ఉత్కృష్టం చాపక్వష్టంచ తయోః కర్మస విద్యతే । మధ్యమే కర్మ రాహిత్యాసర్వసాధారిణీహితే ॥ మధ్యమే ద్వైకర్మణి క్షత్రస్మృతి వైశ్యస్మృతిశ్చ (అనహాయః) । —నారద స్మృతి-4 58.
30. ప్రాచ్య ధర్మగ్రంథములు—సంపుటి 2. పుట 104.
31. యజ్ఞవల్క్యస్మృతి— I. 20.
32. “అధికః కులమిత్రంచగోపాలో దాసనాపితే । ఏతే శూద్రేషు భోజ్యాంతా యశ్చాత్మానాం నివేదయేత్ ॥ -మనుస్మృతి-IV-253.
33. “వైశ్యోజీవన్వధర్మేణ శూద్రవృత్త్యాపిపర్తయేత్ ॥ అనాచరన్న కార్యాణి నివర్తేతచ శక్తిమాన్”-మనుస్మృతి-8.98.
34. ఉభాభ్యామన్యజీవస్తు కథంశ్యాదితిచేద్భవేత్ । కృషిగోరక్షమా శ్యామ జీవేద్వైశ్యస్య జీవికాం ॥ — మనుస్మృతి : 10-82.
35. “అశ్రోత్రియా అననువాక్యా అనగ్నయోవా శూద్రసధర్మిణో భవన్తి । మానవం చాత్ర శ్లోకముదాహరన్తి । యోసదీర్ఘద్విజో వేదమన్యత్ర కురుతేశ్రమమ్ । న జీవన్నేప శ్రూద్రిత్వమాశు గచ్ఛతి సాన్వయః ॥ -వశిష్టధర్మశాస్త్రము. అధ్యాయము. III-1.2.
36. “సాయం ప్రాతఃసదానంద్యాం యేవిప్రా నో ఉపాసతే । కామం తాన్ ధర్మికో రాజా శూద్రా కర్మమ యోజయేత్ ॥ బోధాయన ధర్మశాస్త్రము-అధ్యాయము. II : 4.20.

ద్వితీయ ధ్యాయము

1. (Encyclopaedia of Social Science) - సంపుటి 14 పుట 74-

2. ఋగ్వేదం: I 51.8; 103.3; 117.21.

II 11.2.4. 18.19

III 29.9

V 70.3

VII 5.6

VIII 5.38; 19 36; 56.3.

3. “శతం దాసాం అతిత్రుణః” - ఋగ్వేదం. VIII-56.3.

4. “అదాన్మోపౌరుకుత్స్యః పంచాశతంత్రినదస్య వర్ధానాం॥” - ఋగ్వేదం-VIII-19.36.

5. “ప్రవృత్తో శ్వతరీభ్యాంయుకో రథోశ్వతరీ రథోదాసీ నిష్కోదాసీభిర్యుక్తో నిష్కోహరీ దాసీనిష్కః” - ఛాందోగ్యోపనిషత్తు. (శంకర భాష్యం) V-19 2.

6. “ధ్వజాహతో భక్తదాసోగృహజః కీర్తదత్రిమా॥ పైత్రికో చండదానశ్చ సప్తైతే దానయోనయః” - మనుస్మృతి-VIII -415. మనుస్మృతిపై కుల్లభట్టుని వ్యాఖ్యానములో యీ క్రింది విధంగా వున్నది” “ధ్వజేతి సంగ్రామే స్వామిసకాసజ్జితో భక్తలోభాద్యుపగతదాసోః భక్తదాసస్తథా దాసీపుత్రౌ మూర్ఖే

క్రితోన్యేనదత్తః పితౄదిక్రమాగతః దందాది ధనశుద్ధయర్థ
స్వీకృత దాన్యభావ ఇత్యేతాని సప్తధ్వజాహతత్వాదీని
దానత్వకారణాని॥”

7. “శూద్రంతు కారయేద్దాన్యం కీృతమ కీృతమేవవా॥ దాస్యా
యైవహి పృష్టోసౌ బ్రాహ్మణస్య స్వయంతువా॥”- మనుస్మృతి
అధ్య- VIII - 418. కౌటిల్యుని కాలంలో శూద్రుడిని బానిస
కావటానికిగాని, బానిసపనిచేయటానికిగాని బలవంత పెట్టటానికి
పీయలేకుండేది.
8. “గృహజాతస్తథా క్రితో లబ్ధోదాయాదుపాగతః । అనాకాలభృతో
లోకేఅహితః స్వామినశ్చయః॥ మోక్షితోమహతశ్చర్దా
త్సృష్టి యద్ధాత్పజార్జితః । తవాహమిత్యవగతః
కృతం॥ భక్తదానశ్చ విజ్ఞేయస్తథైవ వదనాభృతః । విశ్రేతా
చాత్మనః శాస్త్రే దాసాః వంచాదశస్మృతాః॥ -నారదస్మృతి
-అధ్య- V 26, 27, 28.
9. “ఉదర దానవర్జమార్య ప్రిణమప్రిప్తవ్యవహారం శూద్రం
విక్రియాదానం నయతః స్వజనన్యద్వాదశవణో దండః”॥
వైశ్యంద్విగుణః॥ క్షత్రియంత్రిగుణః॥ బ్రాహ్మణం చతుర్గుణః”॥
కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము. 3వ భాగం, అధ్య- 13, ప్రకరణం
85-1.2.3 4.
10. “పరజనన్యపూర్వ మధ్యమోత్తమవదాదందాః క్షేత్రశోత్ర
జాంబ॥” కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రం 3వ భాగం ప్రకరణం 85 5.
11. “అథవార్య మాథాయ కులబధన తూర్యాణామాపది
నిష్క్రియం చాధిగమ్య బాలం పాహయ్య దాతారం వా పూర్వ

నిష్క్రిణీరనుః" కౌటిల్యుని ఆర్థశాస్త్రం ౩వ భాగం -ప్రకరణం 65-8.

12. "స్లేచ్ఛానామదోషః ప్రజావికేత్రేత్ర మాదాతుంవా॥ నత్వేవార్యస్య దానభావః॥" కౌటిల్యుని ఆర్థశాస్త్రం ౩వ భాగం -ప్రకరణం 65-6.7.

13. "గృహేజాతదాయాగతలబ్ధిక్రీతానామన్యతమం దానమూ నాప్తవర్షం విబంధుమకామం నీచేకర్మణీ విదేశోదాసీం వా వగర్భామప్రతివిహిత గర్భ భర్మణ్యాం విక్రయాధానం నయతః పూర్వస్సాహసదండఃకేత్రు శ్రోతృణాంచ॥" -కౌటిల్యుని ఆర్థశాస్త్రము -భా. ౩, ఆద్య. 13, ప్రకరణ 65-27.

14. "ప్రేతవిఙ్మాత్కౌచ్చిష్టగ్రాహణమాహితస్య సగ్నస్తాపనం దండప్రేషణామతిక్రమణం చ శ్రీణాం మూల్యనాశకరం॥ దాత్రీ పరిచారికార్థసీతి కోపచారికాణాంచ మోక్షకరం॥"-ప్రకరణ 65-14, 15.

15. "కన్యామాహితకాం వా స్వయమన్యేన వా దూషయతః మూల్య నాశః శుల్కం తద్విగుణశ్చ దండః॥" -ప్రకరణ 65-19.

16. "దాత్రీమహితకాం వా కామాం ప్రివళమధిగచ్ఛతః పూర్వస్సా హసదండః" -ప్రకరణ 65-17.

17. "స్వామినోస్యాం దాస్యాంజాతం సమాత్రుకమదాసం విద్యాత్" -ప్రకరణ 65-32.

18. "గృహ్యేచేత్కుటుంబార్థ చింతసీ మాతా భ్రాతా భగనీదా స్యా అదాసాస్యః" -ప్రకరణ 65-33.

19. 14వ సూచికకు అనుబంధంగా “సిద్ధముపచారకస్యాభివ్రజాత
స్యాపక్రమణాం॥” కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము.భా: 3, అధ్యాయ: 13.
ప్రకరణ 65-16.
20. “ఆత్మ విక్రయిణః ప్రజామార్యాం విద్యాత్॥” -ప్రకరణ 65-20.
21. “మూల్యేన చార్యత్వం గచ్ఛేత్॥” -ప్రకరణ 65-22
22. “అర్యస్యాహో ధ్వజాహృతః కర్మకాలాను రూపేణ మూల్యా
ర్థేనవా విముచ్ఛ్యేత్॥” -ప్రకరణం 65-26.
23. “దండప్రణీతః కర్మణా దండమువనయేత్॥” -ప్రకరణం 65-29.
24. “ప్రక్షేపానురూపశ్చాస్య విష్కయః॥” ప్రకరణం 65-24.
25. “దానమనురూపేణ విష్కయేదార్యమటర్వతో ద్వాదశపదో
దండః॥ సంరోధశ్చారణాత్॥” -ప్రకరణం 65-28.29.
26. “ఆత్మాదిగతం స్వామికర్మావిరుద్ధం లభేత్ పిత్ర్యం చదాయమ్॥”
-ప్రకరణం 65-21.
27. “దానద్రవ్యస్యజ్ఞాతయో దాయాదాః తేషానుభవేస్యామీ॥”
-ప్రకరణం 65-30.
28. “కుశూషకఃపంచవిధః శాస్త్రేదృష్టోమనీషిభిః॥ చతుర్విధః
కర్మకారస్తేషాం దానప్రిపంచకాః॥ శిష్యాస్తేవాసిభృతరాశ్చ
తుర్థస్త్యధికకర్మకృతః॥ ఏతేతర్మకరాః పోత్రాదాసాస్తు గృహ
జాదయః॥ కర్మాపిద్వివిధంజ్ఞేయంకుభంచాకుభమేపచ॥ అకుభం
దానకర్మోక్తం కుభంకర్మకృతఃస్మృతం॥ గృహద్వారాకుచిస్థాన
రథ్యావస్కరశోధనం॥ గృహ్యంగ స్పర్మనోచ్ఛిష్ట విఙ్మాత్ర

గ్రహణోజ్జనం॥ ఇష్టతఃస్వామినశ్చాంగైరుపస్థానమథాం
తతః॥ అశుభంకర్మ విజ్ఞేయం శుభమన్యదతః పరమ్॥” -నారద
స్మృతి. అధ్యాయ. V-2 3.4.5.6.7.

29. “బాల్యాపుత్రశ్చ దాసశ్చత్రయ ఏవాధనాఃస్మృతాః॥ యత్తేనమధి
గచ్ఛంతి యన్యతే తన్యతద్దనమ్-మనస్మృతి- అధ్యాయ. VIII.416.

30. నారదస్మృతిలోకూడా ఇలాంటి శ్లోకం కనిపిస్తుంది అధ్యాయ. V.41.

31. “విసృజ్ఞం బ్రాహ్మణాంః శూద్రాద్ద్రవ్యో పాదనామాచరేత్ ।
నహితస్యాస్తికించిత్త్వం భర్తృహర్య ధనోహినః॥” -మను
స్మృతి. అధ్యాయ. VIII.417.

32. “దాసస్యతుయశ్చాన్యత్ స్వామీతస్యప్రభుఃస్మృతః । పృసాద
విక్రయాద్యత్తునస్వామీధనమర్హతి॥” -కాత్యాయన అధ్యాయ. V.723.

33 “శిష్యాస్తేనాపి దాసస్త్రీప్రేష్యభృత్యకరైశ్చయత్ । కుటుంబ
హేతోరుక్షిప్తం దాతవ్యంతత్ కుటుంబినా॥” -నారదస్మృతి-
అధ్యాయ. I.12.

34. “ప్రోషితస్యాభృతేనాపి కుటుంబార్థమృణం కృతం । దాసస్త్రీ
మాతృశిష్యైర్వాదద్యాత్ పుత్రేణ వాభృగుః॥” -కాత్యాయనుడు
(వివదరత్నాకరంలో పేర్కొన్నప్రకారం పుట 56).

35. విష్ణుస్మృతి-అధ్యాయ. VI.39.

36. మనుస్మృతి-అధ్యాయ. VIII.70.

37. “ఋణంతు సోదస్యందత్వా ఋణీదాస్యాద్విముచ్యతే । కృత
కాలభ్యుపగమాత్కృతకోపివిముచ్యతే॥” -నారదస్మృతి. అధ్యాయ-
V-33.
38. “అనకాలభృతో దాస్యాన్ముచ్యతే గోయుగందదత్” నారద
స్మృతి. అధ్యాయ. V-31.
39. నారదస్మృతి అధ్యాయ. V-36.
40. నారదస్మృతి. అధ్యాయ. V-29.
41. “తవాహమిత్యపగతో యద్దపాప్రీతః పణాద్ధితః॥ ప్రతిశీర్షదా నేన
ముచ్యతే తుల్యకర్మణా॥” -నారదస్మృతి. అధ్యాయ. V-34.
42. “రాజ్ఞామేవతుదానః స్యాత్ప్రవ్రజ్యాపసృతోనరః । నతస్యత్రతి
మోక్షోస్తి నవిశుద్ధిః కథంచన॥” -నారదస్మృతి. అధ్యాయ. V-35.
43. “వికేత్రీణీతాన్య ఆత్మానం పృతంత్రః సన్నరాథమః॥ సజహన్య
తమస్తేషాం నైవదాస్యాత్ప్రముచ్యతే॥” -నారదస్మృతి. అధ్యాయ.
V-37.
44. చారాపహృత వికీర్ణితా యేచ దాసీకృతాబలాత్ । రాజ్ఞామోక్షయి
తవ్యాస్తే దాన్యంతేషుహినేష్యతే॥” -నారదస్మృతి. అధ్యాయ V-38.
45. యాజ్ఞావల్క్యస్మృతి ఇలాంటి శ్లోకంలో కూడ కనిపిస్తుంది.
అధ్యాయ. II, 182-186.
46. “దాన్యంతు కారయాల్లోభాద్దాహ్మణః సంస్కృతాద్విజ్ఞాన్॥
అనిచ్ఛితఃప్రాభవత్యాద్రాజ్ఞా దంద్యఃశతానిషట్” -మనుస్మృతి
అధ్యాయ. VIII-412.

47. “భార్యాపుత్రశ్చదానశ్చ పేష్యోభ్రాతాచసోదరః॥ ప్రియా
పరదాస్తాడ్యాఃస్యూరజ్ఞావేణుదశేనవా॥ పృష్టతస్తుశరీరస్య
నోత్తమాంగేకథంచన । అతోన్యథాతు ప్రహరన్ప్రప్తః
స్యాచ్ఛౌరకింపిషం॥” -మనుస్మృతి. అధ్యాయం. VIII-299. 300.
48. “యశ్చైషాంస్వామినం కశ్చిన్నోక్షయేత్ ప్రిణసంశయాత్ ।
దానత్వాత్ సవిముచ్చేతపుత్రభాగం లభేతచ॥” -నారదస్మృతి.
అధ్యాయం. V-30. యజ్ఞవల్క్యస్మృతి. అధ్యాయం. II-186లో యిటు
పంటి శోక్లమే వున్నది.
49. కేంబ్రిడ్జి హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియా -సంపుటి I పుట 205.

మూడవ అధ్యాయము

1. శంఖసంహితము. అధ్యాయం I-4.
2. “వైశ్యస్యాధికం కృషిపణి క్షాత్రుపాల్యకుసీదమ్”॥
గౌతమ ధర్మసూత్రము అధ్యాయం. X.49.
3. “శస్త్రేణ చ ప్రజాపాలనం స్వధర్మస్తేన జీవేత ॥ ఏతాన్వేష
వైశ్యస్య కృషిర్వాణిజ్యం పాశుపాల్యం కుసీదం చ ॥-వశిష్ట
ధర్మసూత్రము, అధ్యాయం II-17,18,19.
4. హరిత సంహితము -అధ్యాయం. II. 6.
5. “బహుహల పరికృష్టాయాం స్వభూమౌ దానకర్మకర దండ
ప్రతికర్తృభిర్వాసయేత్॥” -కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము-
భాగం 2. అధ్యాయం. XXIV. 2.

6. “భృతావనిశ్చితాయాం తు దశభాగం సమాప్నయః॥ లాభగో
బీజసశ్శానాం వణిగ్గోవకృషీవలాః॥” - నారదస్మృతి-
అధ్యాయ. IV-3.
7. “అయదీ తూత్తుమః ప్రోక్తోమధ్యమస్తు కృషీవలః । భారవాహో
దమః ప్రోక్తస్తథా చ గృహకర్మకృతః॥ - కౌటిల్యుని “ఆర్థ
శాస్త్రము”-భాగము 2, అధ్యాయ. XIII-40.
8. “కర్షకః సస్యానాం గోపాలకః సర్పిషాం । పై దేహకః పడ్యా
నామాత్మనావ్యవహృతానాందశభాగమ సంభావితవేతనోలభేత॥”
-కౌటిల్యుని “ఆర్థశాస్త్రము”- భాగం 3, అధ్యాయ. XIII-40.
9. “దావ్యస్తు దశమంభాగం వాణిజ్యపకుసన్యతః । అనిశ్చిత్య
భృతీయస్తు కారయేత్స మహీక్షితా॥”-యాజ్ఞపల్క్యస్మృతి-
అధ్యాయ. II-194.
10. భృతావనిశ్చితాయాం తు దశభాగం సమాప్నయః॥ లాభగోబీజ
సస్యానాం షణ్ణిగ్గోవ కృషీవలాః॥ -నారదస్మృతి-అధ్యాయ-VI-3.
11. “ద్విప్రకారో ధోగభృతః కృషిగోఢీవిలాంస్మృతః । జాతస
స్యాత్తథా క్షీరాత్సలభేతననంశయః॥ త్రిభాగం పంచభాగం వా
గృష్టీయాత్సీరవాహకః భక్తాచ్చాదభృతః సీరాద్భాగం గృష్టీత
పంచమం॥”-ఐహుస్మృతిస్మృతి-అధ్యాయ. 16-11.12.13
12. “షండవాటగోపాలక దాసకర్మకరేభ్యో యథాపురుషపరివాపం
భక్తంకుర్యాత్ । సపాదపణికం మానం దద్యాత్॥”-కౌటిల్యుని
ఆర్థశాస్త్రము-భాగం 2, అధ్యాయ. 24-38.39.
13. నారదస్మృతి-అధ్యాయ. VI-4.

14. “అవశనః కీనాశస్య కర్మన్యాసే దండతాదనమ్॥”-ఆపస్తంభ ధర్మసూత్రము-ప్రసనం II, పాటలం 11 -ఖండం-8-2
15. “సాక్షివ్రత్యయమేవస్యాత్॥ సాక్షిణామభావే యతః కర్మతతో నయుజ్జీత॥”-కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము-భాగం III-అధ్యాయ-13-43.44.
16. “Wages and Conditions of work in Ancient India”
- 17 “వైశ్యస్యాధికం కృషివాణిక్యకుపాల్యకుసీదమ్॥
18. “శస్త్రేణ చ వ్రజాపాలనం స్వధర్మం జీధర్మిత్ । ఏతాన్యేవ వైశ్యస్య కృషిర్యావజ్జ్యం పాశుపాల్యం కుసీదంచ॥
19. అర్థశాస్త్రము. భాగం 3, అధ్యాయ 13-40.
20. నారదస్మృతి-అధ్యాయ 6-3.
21. నారదస్మృతి-అధ్యాయ-6 3.
22. “గవాం శతాద్వత్పతరీ ధేనుః స్కాద్ ద్విశతాద్భృతిః। ప్రతిసంవత్సరం గోపే సందోహోవాప్తమే హవిః॥”-నారదస్మృతి-అధ్యాయ 6-10.
23. “గోపఃక్షీరభృతో యస్తు సదుహ్యోద్దశతోవరామ్, గోస్వామ్యను మతేభృత్యః సా స్యాత్పారే భృతే భృతిః॥” మనుస్మృతి-అధ్యాయ-1.231
24. “దోహకాలమతి కామృతస్తత్ఫలహానం దండః॥-ఏతేననస్య దమ్యయుగవింగనవర్తన కాలా వ్యాఖ్యాతాః॥-కౌటిల్యుని అర్థ శాస్త్రము-భాగము II, అధ్యాయ-29.32 33.

25. నారదస్మృతి-అధ్యాయం VI-II.

26. “పశుపీఠితే స్వామిదోషః॥ పాలనంయుక్తేతు తస్మిన్॥”-గౌతమ ధర్మసూత్రము-అధ్యాయం XII-19,29.

27. “అవశిష్యకీనాశస్య కర్మన్యాసేదండతాదనం॥ తథాపశువస్య”- ఆపస్తంబధర్మసూత్రము. పృథ్వీసము 2, పటల 11, ఛాండ 28. 2.8.

28. “అపరోధనం చాస్య పశూనాం॥”పై గ్రంథం -ఛాండ 28-4.

29. “అపరుధ్య పశూన్కారణే నాశనే వా స్వామిభ్యోఽన్యజేత్॥”- పై గ్రంథం ఛాండ 28-6.

30. కౌటిల్యుని “ఆర్థశాస్త్రము”-భాగం 2, అధ్యాయం-29-11,12 13.

31. “బాలపృథ్వ వ్యాధితానాం గోపాలకాః ప్రతిపద్యుః॥ బాలకశ్చ గణధిరపాస్తస్తేన వ్యాధిపర బాధమయ మృతువిధర్మమరద్యం చారయేయః॥”-ఆర్థశాస్త్రము-భాగం II, అధ్యాయం-29.18 19

32. “సమపూర్ణ తీర్థమర్థమగ్రహముదకమనితాపయేయః॥ పాలయేయశ్చ॥”పై గ్రంథం -అధ్యాయం, 29. 21.

33. “ప్రేనవ్యాధి సర్పగ్రహగృహీతం వ్యాధిజరాపసన్నం చాపేపయే యురన్యథా రూపమూర్ధ్యం భజేరన్॥”పై గ్రంథం-అధ్యాయం 29-22.

34. “కారణమృతశ్శాంకచర్మ గోమహిషస్య కర్ణలక్షణమజావికానాం పుచ్చమంక చర్మ చాశ్వఖరోష్ఠాణాం వాలచర్మవస్తిపిత్తస్నాయు దంత ఖరశ్రుంగాస్తీనిచాహరేయః॥”పై గ్రంథం-అధ్యాయం 29-23.

35. “స్వయంహంతా ఘాతయితా హర్తా హారయితా చ పద్యః॥”- పై గ్రంథం అధ్యాయం 29-14.

36. “పరవశూనాం రాజాంకేన పరిపర్తయితా రూపస్య పూర్వం సాహసదండంధద్యాత్” - అధ్యాయ. 29.15.
37. “దివాపక్తవ్యతా పాలే రాత్రౌస్వామిని తద్గుహే | యోగక్షేమే న్యథాచేత్తు పాలో పక్తవ్యతామియాత్” - మనుస్మృతి - ఆధ్యాయ - VIII-230.
38. “నష్టం వినష్టం క్రిమిభిః స్వహతం విషమేమృతం! హీనం పురుషకారేణ వగదద్యాత్పాల ఏవతు॥ విఘ్నస్యకుహృతం చౌరైర్ప పాలో దాతుమర్హతి! యదిదేశేచకాలేచస్వామినః స్వస్యశంసతి! కర్ణాచర్మచ వాలాంశ్చ వస్త్రంస్నాయంచ రోచనామ్॥ షళుషు స్వామినాం దద్యాన్మృతేష్వంగాని దర్శయేత్॥ అజావికేతు సంరుద్ధే పృతైఃపాలేత్వనాయతి॥ యాం ప్రసహ్యవృకోహన్యాత్పాలే తక్కిల్పిషం భవేత్॥ తాసాంచేదవరుద్ధానాం చరన్తీనాం మిధోవనే! యాముక్తుత్యవృకోహన్యాన్ప పాలస్తత్రీ కిలింబిర్షీ, మనుస్మృతి, ఆధ్యాయ VIII 232-236.
39. “తత్ప్రపరిపృత్తం దాన్యం విహింస్యః పశవోయది! న తత్రప్రణ యేద్దండం నృపతిః పశురక్షిణాం॥” - మనుస్మృతి - అధ్యాయ VIII - 238.
40. “సాచేద్గౌర్యసనం గచ్ఛేవ్యాయాచే తత్రశక్తితః! ఆశక్తఃస్త్రాజ్ఞ మాగమ్య స్వామినేతన్నివేదయేత్॥ అన్యాయచ్చన్నవికోశన్యా మినే చానివేదయన్! వోడుమర్హతి గోవస్తాం వినయంచాపిరాజవి. నష్టం వినష్టం క్రిమిభిఃస్వహతం విషమేమృతం॥ హీనం పురుష కారేణ పాలయైవనిపాతయేత్॥ అజావికేతధారుద్ధేవృతైః పాలేత్వనాయతి! యాంప్రసహ్యవృకో హన్యాత్పాలే తక్కిల్పిషం

భవేత్॥ విభుష్యాపహృతం చాతైర్పాపాలో దాతుమర్హతి॥ యదిదేశే
చకారేచ స్వామినశ్చాపిశఃనతి॥ మృతేషుచ పిశుద్ధిఃశ్యాద్వాం
శృంగాది దర్శనాత్॥”-నారదస్మృతి-అధ్యాయం VI-12-17.

నాలుగవ అధ్యాయము

1. “యథాసంభాషితం వేతనం లభేత్॥ కర్మకాలాను రూపమ
సంభాషిత వేతనమ్॥ సంభాషిత వేతనస్తు యథాసంభాషితం॥”-
కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము-భాగం 3, అధ్యాయం 13-38, 39, 41.
2. కర్షకఃసస్యానాం గోపాలకః సర్పిషాం వైదేహకః పద్మానా షా
త్మానా ప్యవహృతానాం దశభాగముసంభాషితవేతనో లభేత్॥”-
అధ్యాయం 13-40.
3. “కారుశిల్పకుశీలప చిరీత్సర వాగ్దీప్తసపరిచారకాది రాశాకారికపర్లస్తు
యథాఃస్యప్రద్యుధిః శుర్యాద్యాదావా కుశలాః కల్పయేయుస్తదా
వేతనం లభేత్॥”- అధ్యాయం 13-42.
4. “కార్తాన్తికనామిత్తిక మౌహూర్తిర పౌరాణీర సూతమాగధాః
పురోహితపురుషాః సర్వాద్యజ్ఞేశ్వ సాహస్త్రిః॥ శిల్పిఃస్త్రీః
పాదాతాః సంఖ్యాయరలేకాదివర్గః పంచశతాః॥ కుశీలవాస్త్రధర్
తృతీయశతాః॥ ద్విగుణవేతనాస్త్రైషాం తుర్యకరాః॥ కారుశిల్పినో
వింశతిశతకాః॥ చతుష్పద ద్విపద పరిచారక పారికర్మ గోప
స్థాయిక పాలకవిష్టిబంధకాః షష్టివేతనాః॥ అర్యయుర్రారోహక
మాణవక శౌలకనకాః సర్వోపస్థాయిన ఆచార్యా విద్యావస్త్రశ్చ
పూజావేతనాని యధార్హం లభేరన్మంచ శతాపరం సమాప్ర
వణం॥”-కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము-భాగము 5, అధ్యాయం 3-14-20.

- 5 “గ్రామభృతక సత్త్రిశీక్ష రసధఖిక్షక్యః పంచశతాః॥”- అర్థ శాస్త్రము-భాగం 5, అధ్యాయం 3-14-20.
6. దశవణికోయోజనేదూతః మధ్యమః॥ దశోత్తరే ద్విగుణవేతన ఆయోజనశతాదితి॥”- అధ్యాయం 3-25.
7. అధ్యాయం 1-21-22, భాగం 4 8. భాగం 4, అధ్యాయం 1-29,30,31.
9. అధ్యాయం 1-28.
10. అధ్యాయం 1-37.
- 11 “భాషాకోవేతనం రూప్యధారణస్య॥ సువర్ణశ్యాష్టభాగః॥ శిష్య విశేషేణ ద్విగుణ వేతనవృద్ధిః॥”-అధ్యాయం 1-48,49,50.
- 12 “తామ్రవృత్తకం సవైక్యంత కారకూటకానాం పంచకం శతం వేతనం॥”-కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము-భాగం 4, అధ్యాయం 1-52.
13. “తదా-వరణసీయా ఉత్తరద్వారావాసి ఏకోభటికో ఉదకభటేం కత్వాలద్దం అద్దమాసకం పకరిత్తికయా ఔతారేతపేత్వా॥”- పాన్ టోల్ నం పాదకత్వమూన విలువడిన “జాతకాన్” సంపుటి 3 (1883) పుట 446.
14. “ప్రకల్ప్యతస్య తైర్వృత్తిః స్వకుటుంబాద్యాత్వార్హతః॥ శక్తిం చావేక్ష్యదాక్ష్యం చ భృత్యానాం చ పరిగ్రహమ్॥”-మనుసమ్మతి- అధ్యాయం 10-124.
15. “గోపః క్షీరభృతోయస్తు సదుహ్యోద్దశతోవరాః॥ గోస్వామ్యను మతేభృత్యః సా స్యాత్పాలేభృతే భృతిః॥”-మనుసమ్మతి - అధ్యాయం 8-231.

16. రాజాకర్మసు యుక్తానాం శ్రీదాం ప్రేష్టజనస్య చ| ప్రత్యహం కల్పయేద్భృత్తిం స్థానం కర్మానురూపతః| వణోదేయోవ కృష్ణస్య షడుత్కృష్ణస్య వేతనమ్|| షాడ్మాసికస్థితాచ్ఛాదో దాన్యదోజస్తుమాసికః||"-మనుస్మృతి-అధ్యాయ. 7-125, 126.
- 16.(a) అనకృష్ణస్య గృహదినమార్జ్య కోదకవాహదేః కర్మకరస్య పృత్య మాణరిక్షణః వణోభృరిరూపః ప్రత్యహం దాతప్యః|| షాడ్మా సికశ్చాచ్ఛాదోపత్రయుగం దాతప్యం|| అష్ట ముష్టిర్భవేత్కుంచః కురిణయో ష్టా చ పుష్కలం| పుష్కలానితు చత్వారి ఆధరః పరికీర్తితః|| చతురాధకో భవేద్దోజ ఇతిగణనయా దాన్యదోజ శ్చప్రతిమానందేయః|| ఉత్కృష్ణస్యతు భృతిరూపాశ్చషట్పదాః ప్రత్యహందేయాః| అనయైషకల్పనయా షాడ్మాసికాని షడ్ వస్త్రీయుగాని ప్రతిమానం షాడ్మాస్యాదోజాదేయాః| అసమైవ దిశామధ్యమన్యవణత్రయం భృతిరూపం దాతప్యం షాడ్మాసికం చ వస్త్రీయగత్రయం మాకసంచభాస్యం దోజత్రయం దేయం||-మనుస్మృతి-అధ్యాయ. 10-124.
17. "దాన్యస్తు దశమం భాగం వాణిజ్య పశుసన్యతః| అనిశ్చిత్సభృతిం యస్తు కారయేత్సమహిషీతా| యజ్ఞవల్క్యస్మృతి - ప్రకరణ- 16-194.
18. "భృతాయవేతనం దద్యాత్కర్మస్వామీ యదాశ్రమః| అదౌమధ్యే వసానే చ కర్మణోయద్వినిశ్చితం||"-నారదస్మృతి అధ్యాయ. 6-2.
19. "భృతావనిశ్చితాయాంతు దశభాగం పమాప్నుయుః| లాభం గోవీజసస్యానం వణిగ్దోవకృషీవలాః||"-నారరస్మృతి- అధ్యాయ. 6-3.

20. “దినమాసర్దషణ్మాస త్రిమాసాబ్దభృతస్తయా। కర్మకుర్యాత్ప్ర
తిజ్ఞాతంలభతే పరిభాషితం॥”-భృహస్పతి-అధ్య-16-9.
21. “త్రిభాగం పంచభాగం వా గృహ్ణీయాత్పిరవాహకః భక్తాచ్చాద
భృతఃసీరాద్భాగం గృహ్ణీతపంచమమ్॥ జాతిసన్యాత్త్రిభాగం
తు పృగృహ్ణీయాదదాభృతః॥-భృహస్పతిస్మః అధ్య.-16-12,13
22. సర్వేయిన్ పీ రచించిన “లేనేపార్”-పుటలు 85, 89.
23. “మందోమధ్యతదాశీమృత్రివిధో భృత్యఉచ్యతే। సమామధ్యాచ
శేష్టాచ భృతిప్తేషాం క్రమాత్ స్మృతా॥” -శుక్రసీతి, అధ్య
2-813, 814.
24. “అవశ్యపోష్యభరణం భృత్కిర్యాత్సక్రీతా। పరిపోష్యాభృతిః
శేష్టా సమాన్నాచ్చాదనార్హికా॥ భవేదేకస్య భరణం యదాసాహీన
సంజ్ఞికా॥” అధ్య 2-800, 801, 802.
25. “యదాయదాతు గుణవాన్భృతకస్త ద్భృతిస్తథా పయోజ్యాతు
ప్రయత్నేన నృపేణాత్మహితాయవై॥” -అధ్య 2-803, 804.
26. “కార్యమానా కాలమానా కార్యకాలమితిప్రీధా। భృతిరుక్తా
తద్విశై స్సాదేయా భాషితాయథా॥” -అధ్య 2-791, 792.
27. “ఆయంభారస్త్వాయ తత్ప్రీష్టాప్యన్వైతావతీం భృతిం॥ దాస్యామి
కార్యమానాసాకీర్తిత తద్విదేశకైః॥” -అధ్య 2-793, 794.
28. “పత్నరే ఐత్సరే వాపి మాసిమాసి దినేదినే। ఏతావతీం భృతిం
త్వేహం దాస్యామితిచకాలిహ॥” -అధ్య 2-795, 796.
29. “ఏతావతా కార్యమిదం కాలేనాపిత్వయా కృతం। భృతిమేతావతీం
దాస్వే కార్యకాలమితాచసా॥” -అధ్య 2-797, 798.

30. “అవశ్యపోష్యవర్గస్య భరణంవై భృతాద్భవేత్. తదాభృతిస్తు సంయోజ్యాతద్యోగ్య భృతకాయవై॥” -అధ్యాయ 2-805, 806.
31. “యేభృత్యా హీనభృతి కాశ్చత్రవస్తే స్వయంకృతాః. పరస్య సాధకాస్తేతు క్షిద్రకోశవృజాహరాః॥” -శుక్రసీతి. -అధ్యాయ. 807, 808.
32. అధ్యాయ 2-809.
33. కొటియ్యని అర్థశాస్త్రము భాగం 3, అధ్యాయ 13-38, 39.
34. కొటియ్యని అర్థశాస్త్రము భాగం 3, అధ్యాయ 13-43, 44.
35. తేషామాధిః సప్తరాత్రమాసీత్॥ తత్యోస్యము వస్తావయేత్॥” భాగం 3, అధ్యాయ 14-15, 16.
36. “ఉపస్థితమకారయతః కృతమేవ విద్యాదిత్యా చార్యాః॥ నేతి కొటిల్యః॥ కృతస్వవేతనం నాకృతస్వాన్తి॥” -భాగం 3, అధ్యాయ 4-8, 19, 10.
37. “సచేదల్పమపి కారయిత్వా న కారయేత్కృతమే వాస్య విద్యాత్ దేశకాలాతిపాతనేన కర్మణామన్యథా కారణే వా నాసకాచః కృత మసుమన్యేత॥” - భాగం 3, అధ్యాయ 14-11, 12.
38. “సంభాషితా దధికక్రియాయాం వ్యయాసం మోఘంకుర్యాత్॥” - భాగం 3, అధ్యాయ 14-13.
39. “తిదిమప్రతిపాదన మానశ్చ కర్మకారయిత్వా॥” -భాగం 2, అధ్యాయ. 23-6.

40. “షండ్యాటగోపాలక దాసకర్మకరేభ్యో యథాపురుష పరివాసం భక్తిం కుర్యాత్॥ నపాదపణికం మాసం దద్యాత్ । కర్మాను రూపం కారుభ్యోభక్తవేతనం॥”- భాగం 2, ఆధ్యా 24-38, 39, 40.
41. “యో యానత్కురుతే కర్మతాపత్తస్య తు వేతనమ్॥ ఉభయోరవ్య సాధ్యం చేత్సాద్యే కుర్యాద్య దాశుతమ్॥”- యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి, వ్యవహారాద్యాయ, ప్రకరణ 16 శ్లోకం 196.
42. “భృతాయ వేతనం దత్వాత్కర్మస్వామి యదాకృమం॥ ఆదౌ మధ్యేవసానేచ కర్మణో యద్వివిశ్చితమ్॥”- నారదస్మృతి-చట్టముయొక్క ఆరవ శ్లోక-2.
43. బృహస్పతి స్మృతి- ఆధ్యా 16-9.
44. “కాలమానంతిరదాక్షేయం చాంద్రిం సౌరంచసావనం॥ బృతిదానే సదాసౌరం చాంద్రిం కౌసీదప్పద్ధిషు॥ కల్పయేత్ సావనం నిత్యం దినభృత్యేవధౌదేనదా॥”- శుక్రగ్రీసితి, ఆధ్యా 2-788-790. సావనమనగా 24 గంటలకాలమని అర్థము.
45. “నకుర్యాద్బృతి లోపంతు తదా భృతివిలంబనమ్॥”- శుక్రగ్రీసితి, ఆధ్యా 2-799.
46. “అకృనకర్మ కర్మకృతేః సహవాచామయోభువో॥ దేవేభ్యః కర్మ కృత్వా స్తంప్రేతసదాభుషః॥”- యజుర్వేదం- ఆధ్యా3-47.
47. శ్రీకార్మికులపని నియమాలగురించి వివరంగా చర్చించబడిన “మహిళ కార్మికులు” అనే ఆధ్యాయం చదవండి.
48. “అనిర్దిష్ట దేశకాల కార్యావదేశం కాలాతిపాతనే పాదహీనం వేతనం తద్విగుణచ్ఛదంగః॥ అన్యత్ర భేషోప నిపాతాభ్యాం॥”- కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము -భాగం 4, ఆధ్యా 1-5, 6.

40. “అశక్తిఃకుత్సితే కర్మణి వ్యాధౌవ్యససే వానుశయం లభేత్॥
పరేణవా కారయితుం॥”- కౌటిల్యాని అర్థశాస్త్రము- భాగం 3,
అధ్యాయ 11-3, 4.
50. “అర్తస్తుకుర్యా త్వన్వస్తః సన్యధాభాషతమాదితః॥ సదీర్ఘస్యాపి
కాలస్య తల్లభేత్తైవ పేతనమ్॥”- మనుస్మృతి అధ్యాయ 8-216.
51. “యదోక్తమార్తః సుస్థోవా యన్తత్కర్మస కారయేత్। సతస్య
పేతనం దేయమల్పేనస్యాపి కర్మణః॥”- అధ్యాయ 8-217.
52. “భృత్యానాం గృహకృత్యార్థ దివయాశుం సముత్స్సజేత్। సః
యా చుత్రియం నిత్యం దిపభృతేచర్షయాశుకం। తేభ్యోకార్యం
కారయతి హ్నుత్సవాద్ద్యేర్వినా నృపః॥ అత్యాచార్యం చాత్మచేసి
హిత్వా శ్రాద్ధదినం సదా॥”- కుకృనీతి అధ్యాయ 2-815-818.
53. “నైవ పక్షర్థమార్తస్య హతవ్యాల్పాపివై భృతిః॥”- కుకృనీతి-
అధ్యాయ 2-822.
54. “సేవాంచినా నృపః పక్షం దద్వాద్భృత్యాపి చత్వరే॥”- కుకృనీతి
అధ్యాయ 2-825.
55. “తత్త్రి స్వాత్వామినశ్చందో ధికం దేయంకృతేదికే॥”-
యాజ్ఞవల్క్య స్మృతి- ప్రకరణ 16-195 (రెండో శ్లోకం) దీని
పై మితాక్షరవ్యాఖ్యాం యీవిధంగాపున్నది. “యదాపునర్దేశ
కాలాభిజ్ఞతయా అధికోలాభః కృతస్తదా పూర్వపరిచ్ఛిన్నాయ
భృతేరసి కిమపి ధనమధికంస్వామినా భృత్యాయ చాతప్యం॥”
56. “షోమదుకూలక్రిమితానరాంకకార్పాస సూత్రీవాన కర్మాన్తంశ్చ
ప్రయంజానో గంధమాల్య చానైరన్యైశ్చేపగ్రహితైరా రాధ

యేత్||”- కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము భాగం 2, అధ్యాయ 28, ప్రకరణ 40.9.

57. “అష్టమాంశం పారితోష్యం దద్యాద్భృత్యాయ వత్సరే| శుక్రసితి అధ్యాయ 2, 830-831 వంక్తులు.
58. “అష్టమాంశం పారితోష్యం దద్యాద్భృత్యాయ వత్సరే| కార్యాష్టమాంశం వాదద్యాత్ కార్యం ద్రాగధికం కృతమ్||” -శుక్రసితి అధ్యాయ 2-830, 831. వంక్తులు.

అ యి ద వ అ ధ్యాయ ము

1. “కృతశిల్పిని నివసేత్కృతకాలం గురోర్దుహే| అంతేవాసి గురుప్రాప్తభోజనస్తత్ఫల వృదః||” యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి అధ్యాయ 2-184. దీనిపై మితాక్షరవ్యాఖ్యానంలో యీ విద్యుక్తదర్మాలు యీ విధంగా విపులీకరించ బడినాయి “అంతేవాసేగురోర్దుహే కృతకాలం వర్షచతుష్టయ మాయుర్వేదాది శిల్పశిక్షార్థం త్వద్గుహే వసామీతియావదంగీకృతం తావత్కాలం వసేత్| యద్యపివర్ష చతుష్టయా దర్వాగేవలబ్ధాపేక్షితశిల్పవిద్యః| కథంనివసేత్| గురుప్రాప్తభోజనః గురోఃసకాశాత్ ప్రాప్తంభోజనంయేన సతథోక్తః| తత్ఫలప్రదః తస్య శిల్పస్య ఫలమాచార్యాయాన ప్రదదాతీతి తత్ఫలవృదః| ఏవం భూతోవసేత్||”
- 2 “యస్తునగ్రాహయేచ్ఛిల్పం కర్మాణ్యన్యాని కారయేత్| ప్రాప్నుయాత్సాహసం పూర్వం తస్మాచ్ఛిష్యో వివర్తతే||”-యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి పై అపాకరంలో కార్యాయనుడు.

3. “స్వశిల్పమిచ్చన్నాహర్తుం బాంధవానామనుజ్ఞాయా| ఆచార్యస్య వసే దంతే కాలంకృత్వా సునిశ్చితం॥” - నారదస్మృతి అధ్యాయ 5-16.
4. “ఆచార్యః శిష్యయేదేనం పర్వగృహేదత్తథోజనం| నచాన్యత్కారయేత్కర్మ పుత్రవత్సైనమాచరేత్॥” - నారదస్మృతి, అధ్యాయ 5-17.
5. శిష్యయన్తమదుష్టంచ ఆచార్యం సంపరిత్యజేత్| బలాద్వాసయితవ్యఃస్యా ద్వధబంధోచిసోర్హతి॥” - నారదస్మృతి, అధ్యాయ 5-11. శ్వేతాశ్వతోవనిషత్తులో ఆచార్యునికి భగవంతునిస్థానము యివ్వబడింది. “యస్య దేవేపరాభక్తిర్యథా దేవేతథాగురౌ. తస్యైతే కథిత్వాహ్మర్థాః పృథాశస్తేమహాత్మనః॥”
6. “శిష్యోఽపి కృతం కాలమంతేవాసీ నమాన్ముయాత్| ఉత్క్రిష్టైర్విచయక్కుర్యాదాచార్యాన్వైష తత్ఫలం॥” - నారదస్మృతి, అధ్యాయ 5-19.
7. “గృహీతశిల్పః సమయేకృత్వాచార్యప్రపక్షికాం| శక్తితశ్చానుమాన్వైనమంతేవాసీ నిపర్తతే॥” - నారదస్మృతి, అధ్యాయ 5-420.
8. “వేతనంవా యదికృతం జ్ఞాత్వాశిష్యస్య కౌశలం| అంతేవాసీ నసూదద్యాన్న చాన్యన్యగృహేవసేత్॥” - అధ్యాయ 5-21.
9. గ్రేన్స్ రచించిన “ఏహిస్టరీ ఆఫ్ ఎడ్యుకేషన్” - పుట 97.
10. “శిష్యాస్తే వాసిభుతకాశ్చరుర్థ స్త్వది కర్మకృత్| ఏలేకర్మకరాజ్ఞేయాదాసాస్తు గృహజాయః॥” - నారదస్మృతి, అధ్యాయ 5-3.

ఆ ర వ అ ధ్యాయ ము

1. “వజీజస్తు సంవృత్తేషు కఙ్కెవిభాగేషు స్వదాసీభిః పేషలరూపాభి
రాగస్తూనాం వాస్తవ్యానాం చార్యరూపాణాం మత్తసుస్తానాం
భావం విద్యుః॥” -కౌటిల్యని అర్థశాస్త్రము. భాగం 2, అధ్యాయ
25, ప్రకరణం 42-16.
2. “చక్రభృంగరవ్యజన శిబికాపీఠికా రథేషు చ విశేషార్థం॥”
-కౌటిల్యని అర్థశాస్త్రము. భాగం 2, అధ్యాయ 25, ప్రకరణం
44-16.
3. “సౌధాగ్య భంగేమాత్మకాం కుర్యాత్॥ గణికాదాసీ భగ్నుభోగా
కోష్ఠాగారే మహానసే వా కర్మకుర్యాత్॥”-అర్థశాస్త్రము. భాగం
2, అధ్యాయ 27, ప్రకరణం 44-8 12.
4. డా॥ ఆర్. కె. ముఖర్జీగారి “హిందు సివిలిజేషన్” -అధ్యాయ 25.
5. “ఊర్ధ్వావల్క కార్పాస తూలశణ్డమాణి చ విధవాన్యంగా కన్యా
ప్రప్రజితా దండప్రతికారిణీ వీ రూపా జీవా మాత్మకా భిర్వృద్ధ
రాజదాసీ భిర్యువరతోపస్థాన దేవదాసీ భిశ్చకర్తయేత్॥” -అర్థ
శాస్త్రము. భాగం 2, అధ్యాయ 23, ప్రకరణం 40-2.
6. “యాశ్చవిష్కాపిన్యః పోషిత విధవాన్యంగాః కన్యకా
వ్యవృత్తానం భిభృయుస్తాః స్వదాసీ భిరనుసార్యసోపగ్రహం
కార్యకారయిష్యాః॥” - అర్థశాస్త్రము. భాగం 2, అధ్యాయ 23,
ప్ర. 40-12.
7. “సురాకిణ్యవిచయంప్రియో బాలాశ్చ కుర్యుః॥” - అర్థశాస్త్రము.
భాగం 2, అధ్యాయ 25, ప్ర. 42-38.

8. “శ్శక్ష్ణ్మూలమధ్యతాంచ సూత్రస్య విదిత్వా వేతనంకల్పయేత్॥
బహ్వల్పతాంచ॥”— భాగం 2, అధ్యాయ 23, ప్ర. 40-3.4.
9. “స్వయమాగచ్ఛన్తీనాం వా సూత్రకాలాంప్రత్యుపసి భండవే
త నవినిమయం కారయేత్॥”— భాగం 2, అధ్యాయ 23-6.7
10. “తిథిషుప్రతిపాదనమౌనశ్చ కర్మకాండలవ్యాః | సూత్రహ్య
సే వేతనహ్యసః ద్విపృస్తారాత్”— భాగం 2-అధ్యాయ 23.
11. “సౌభాగ్యలంకారవృద్ధ్యాః సహస్రేణ వారం కనిష్ఠం
మధ్యమముత్తమం వారోపయేత్॥—భాగం 2, అధ్యాయ 27.
12. “త్రియాముఖసందర్శనే అన్యకార్యసాధాపాయం వా పూర్వః
సాహసదండః॥”—అర్థశాస్త్రము, భాగం 2, అధ్యాయ 23, పర్వర
ణం 40-15.
13. “వేతన కాలాతిపాతనే మధ్యమః॥”— అర్థశాస్త్రము, భాగం 2,
అధ్యాయ 23, పర్వర. 4॥-16.
14. కౌటియని అర్థశాస్త్రము, భాగం 2, అధ్యాయ 27.
15. “సగర్వామఫ్రతివిహిత గర్భభర్మణ్యాం విక్రయాదానం నయతః
పూర్వఃసాహసదండః క్రేతృశోక్తృజాంచ॥”— అర్థశాస్త్రము,
భాగం 3, అధ్యాయ 13-27.
16. “భోగం గృహీత్వా ద్విషత్వా భోగద్విగుణోదండః॥”— కౌటి
యని అర్థశాస్త్రము, భాగం 2, అధ్యాయ 26-33. మనుస్మృతి,
యాజ్ఞవల్క్యనస్మృతి, నారదస్మృతులలో యటువంటి వాక్యాలు
మనకు లభిస్తాయి.

17. “గృహీత్వావేతనం కర్మాకుర్వంత్యాః అంగుష్ఠసందంశం దావయేత్ || భక్షితాపహృతాపస్కందితానాంచ||”- అర్థశాస్త్రము, భాగం 2, అధ్యాయ 23-18.13.
18. “ష్టేచ్ఛానామదోషః ప్రజాం వికేక్రితుమాదాతుం వా|| నత్వే వార్యస్య దానభానః||”- అర్థశాస్త్రం, భాగం 3, అధ్యాయ 13, పృ. 65-67.
19. “ఉదరదానమర్హ మార్యప్రాణమ ప్రాప్తవ్యవహారం శూద్రం విక్రియాదానం నయతః స్వజనస్య ద్వాదశపణోదండః|| వైశ్యం ద్విగుణః శత్రీయం త్రిగుణః|| బ్రాహ్మణం చతుర్గుణః||”-అర్థశాస్త్రము, భాగము 3, అధ్యాయ 13, ప్రకరణ 65-1 నుండి 4.
20. “గృహేజాతదాయాగతలబ్ధి క్రితానామవ్యతమం దానమూనాప్త వర్షం విబంధుమకామం నీచే కర్మణి ఏదేశే దాసీం వా సగర్వామ ప్రతివిహితగర్భభర్మణ్యాం విక్రియాదానం నయతఃపూర్వః సాహస దండః కేత్వశోక్రూణాంచ||”- అర్థశాస్త్రము, భాగం 3, అధ్యాయ 13, ప్రకరణ 65-27.

ఏ డ వ అ ధ్యాయ ము

1. “గృహీత్వావేతనంకర్మా కుర్వతో భుతకస్యద్వాదశపణో దండః||”- కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము, భాగం 3, అధ్యాయ 14, ప్రకరణ 66-1.
2. “భుతోనార్తోనకుర్యాద్యో దర్పాత్కర్మయథోదితం|| సదండ్యః కృష్ణాలాన్యష్టేనదేయం చాప్యవేతనం||”- మనుస్మృతి - అధ్యాయ 8-215.

3. “గృహీతవేతనః కర్మత్యాజన ద్విగుణమావహేత్॥”-యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి, ప్రకరణ 16-193.
4. “ప్రత్రాంతేనప్తమంభాగం చతుర్థం పథినంత్యజన్ భృతిమర్థవధే సర్వాంప్రదావ్యస్త్యాజకోపిచ॥”- యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి, ప్రకరణ 16-198.
5. “భృతకళ్యాపూర్ణేకాలే భృతింత్యజన్నరలమేవ మూర్ఖాందద్యాత్॥ రాజ్ఞేచపణశవందద్యాత్॥”-విష్ణుస్మృతి, అధ్యాయ 5-153, 154.
6. “కర్మాకుర్వన్నృతిశ్రుత్యకార్యోదత్తా భృతింబలాత్ భృతిం గృహీత్వాకుర్వాణోద్విగుణం భృతిమావహేత్॥”-నారదస్మృతి, అధ్యాయ 6-5.
7. “భృతకస్తు నకురీః స్వామినః శాత్యమద్వాపి భృతిహాని మవాప్నోత్తి తతోవాదఃప్రసర్తతే॥”-బృహస్పతిస్మృతి, అధ్యాయ 16-14.
8. “గృహీతవేతనః కర్మనకరోతి యదాభృతః॥ సమర్థశ్చేద్యమం దాప్నోద్విగుణం తచ్చవేతనం॥ గృహీతవేతనః కర్మత్యజన్ ద్విగుణ మావహేత్॥ ప్రతిశ్రుత్యనకుర్యాద్యః సహర్యః స్యాద్బలాదపి సచేన్నకుర్యాత్తత్కర్మ ప్రాప్నుయాద్వింశతిం దమం॥ సదంద్యః కృష్ణలావ్యషౌనదేయం చాన్యవేతనం॥”- బృహస్పతిస్మృతి, అధ్యాయ 16-15, 16.
9. “తేషామాదిః సప్తరాత్రమాసీతతతోన్యమునస్థాపయేత్॥ కర్మ విష్పాకంచ॥”- అర్థశాస్త్రము, భాగం 3, అధ్యాయ 14-15, 16, 17.
10. “న ఛానివేద్య భర్తుః సంఘఃకించిత్పరిహరేదవనయేద్వా॥ తస్యాతికృమే చతుర్వింశతి పణోదందః॥”- అర్థశాస్త్రము, భాగం 3, అధ్యాయ 14-18, 19.

11. "అరాజదై వికంనష్టం భాండం దాప్యస్తువాహకః॥ ప్రస్థానవిఘ్న కృచ్చైవ ప్రదాప్యోద్విగుణంభృతిం॥"-యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి, అధ్య 2-197
12. "తద్దోషేణ యద్విసశ్యేత్స్వామినే॥ అన్యత్రదై వోప ఘాతాత్॥"- విష్ణుస్మృతి, అధ్య 5-155, 156.
13. "భాండంవ్యసమాగచ్ఛేద్యది వాహకదోషతః। సదాప్యో య త్పణ్ణం స్వాద్దైవరాజకృతాహతే॥"- నారదస్మృతి, అధ్య 6-9.
14. "వేతనాదనే దళబందోదండఃషట్పణోవా॥"- అర్థశాస్త్రము, భాగం 2, అధ్య 13-45.
15. "స్వామీచేద్భృతకషహర్ణికాలేజహ్యత్తస్య సర్వమేవమూల్యం దద్యాత్॥ పణశతం చరాజని॥ అన్యత భృతకదోషాత్॥"- విష్ణుస్మృతి, అధ్య 5-157, 158, 159.
16. "కృతేకర్మణీయః స్వామీన దద్యార్వేతకం భృతేః॥ రాజ్ఞాదాన యితప్యః స్వాద్విసయం చానురూపతః॥"- బృహస్పతిస్మృతి, అధ్య 16-18.
17. "సంఘభృతాః సంభూయసముత్థాతారోవా యధాసంభాషితం వేత నం సమం వా విభజేరన్॥"- అర్థశాస్త్రము, భాగం 3, అధ్య 14-22.
18. అర్థశాస్త్రము, భాగం 3, అధ్య 14-18, 19, 20.
19. "అక్రన్ కర్మకర్మాకృతః సహవాదామయోభువా దేవేభ్యః కర్మకృత్వాస్తంప్రేతసదాభువః॥"- యజుర్వేదం అధ్య 3-47.

20. “స్థావరేషువివాదేషు పూగశ్రేణిగణేశుచ, దత్తాదత్తేషు భృత్యానాం
స్వామినాం నిర్ణయేనతి॥-కుక్కనితసారము, అధ్యాయ 4, భాగం 5,
పంక్తులు 517-520.
21. “కారుశిల్పి కుశీలపచికిత్సక వాగ్దీవనపరిచారకాదిరాకాకారిక
పర్గస్తు యచన్మస్తద్ద్యుతః కుర్యాద్దృఢావా కుశలః కల్పయేయస్త
థావేతనంలభేతి॥”- అర్హశాస్త్రము, భాగం 3, అధ్యాయ 13-42.
22. “ధర్మవిషహతోహన్తిధర్మోరక్షతిరక్షితః, తస్మాద్ధర్మోనహస్త
వ్యో మూనో ధర్మోహతోవచీత॥”-మనుస్మృతి, అధ్యాయ 8-15.
23. “అపజినః కేనాశస్య కర్మన్యాసే దండతాడినం॥ తథాపశుపస్య॥”-
ఆపస్తంబధర్మసూత్రం, పృథిన 2, పటాల 11, ఖండ 28-2 3
24. “భృతకస్తునకుర్వీతస్వామినః కాత్యమాద్యపి, భృతిహానిషువా
ప్నోతి తతోవాదఃప్రసర్తతే, గృహీతవేతనః కర్మనకరోతి
యదాభృతః, సమర్థశ్చేద్యమం దాప్యో ద్విగుణంతచ్చదేతనం॥
గృహీతవేతనఃకర్మత్యజన్ ద్విగుణసూపహేత॥ ప్రతిశ్రుత్యస
కుర్యాద్యఃసకార్యఃస్యద్బలాదపి, సచేన్నకుర్యాత్తత్కర్మప్రాప్ను
యాద్వింశతిందమం, సదండ్యః కృష్ణాలాస్యష్టానదేయం చాస్య
వేతనం॥”- బృహస్పతిస్మృతి అధ్యాయ 16-14, 15, 16.
25. “కుభాకుభవలం కర్మ మనోవాగ్దేహపంభవం, కర్మజాగతయో
నృణాముత్తమాధమమధ్యమాః॥ తప్యేహ త్రివిధశ్యాపి త్యాగి
ధిష్టానస్య దేహినః॥ దశలక్షణయుక్తస్య మనో విద్యాత్రు
వర్తకం॥”-ఆపస్తంబధర్మ సూత్రము, పృథిన 2, పటాల II,
ఖండ 28-2, 3.

26. “యే భృత్యా హీనభృతికాశ్శత్రవస్తే స్వయంకృతాః। పరస్య సాగకాస్తే తుచిద్రోకోశపరిజాహరాః॥” -శుక్రగీతి, అధ్యాయ 2, పంక్తులు 807, 808.
27. “వాక్పారుష్యాన్మూల్యనవృత్త్యా స్వామీ పరిబలదండతః॥ భృత్యం ప్రశిక్షేయన్నిత్యం శత్రుత్వం త్వపమానతః॥” -శుక్రగీతి, అధ్యాయ 2, పంక్తులు 836, 837.
28. “భృతిదానేన సంతుష్టా మానేన పరివర్ధితః। సాంత్యితా భృదువాచా యే న త్యజంత్యధిపం హితే॥” -శుక్రగీతి, అధ్యాయ 2, పంక్తులు 838, 839.
29. భృత్యస్య ఏ వ సుశ్లోకో నాపత్తౌస్వామినం త్యజేత్॥ స్వామీ వ ఏవ విజ్ఞేయో భృత్యార్థే జీవితం త్యజేత్॥” -శుక్రగీతి, అధ్యాయ 5, పంక్తులు 112, 113. .

ఎనిమిదవ అధ్యాయము

1. శుక్రగీతి, అధ్యాయ 2, పంక్తులు 807, 808, 836 నుండి 839, అధ్యాయ 5, పంక్తులు 112, 113.
2. “అర్తస్తు కుర్యాత్స్వస్థః సన్యథాభా పిత మాదితః। స దీర్ఘశ్యాపి కాలస్య తల్లభేత్తైవ వేతనం॥” -మనుస్మృతి, అధ్యాయ 8-216.
3. “యథోక్తమూర్తః సుష్టోవా యస్తత్కర్మ న కారయేత్॥ న తస్య వేతనం దేయమల్పేనస్యాపి కర్మణః॥” -మనుస్మృతి, అధ్యాయ 8-217.

4. “నైవ పజ్జర్థమార్తస్య హతవ్యాల్పాపి వై భృతిః॥” -శుక్రగ్రీవీతి, అధ్యాయ 2, పంక్తి 822.
5. “పాదహీనాం భృతిం త్వార్థేదద్యాత్ త్రైమాసికేం తతః। పంచ్య ఎత్సరభృత్యే తు న్యూనాభిర్యం యథాతథా। షాడ్మాసికీంతు దీర్ఘార్థే తదీర్ఘార్థస్య స చ కల్పయేత్॥” -శుక్రగ్రీవీతి, అధ్యాయ 2, పంక్తులు 819-821.
6. “నగర్వామవృత్తివిహితగర్భభర్మణ్యాం వికరీయాదానం సయతః పూర్వః సాహసదండఃకేర్తిం శోకృతృదాంచ॥” -కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము, భాగం 2, అధ్యాయ 13-27.
7. “చిత్వారింశత్ సమా నీతాస్సేవయా యేన వై నృపః। తతస్యేవం వినాతస్మై భృత్యర్థం కల్పయేత్ సదా॥” -శుక్రగ్రీవీతి, అధ్యాయ 2, పంక్తులు 826- 827.
8. “షష్ఠాంశం వా చతర్థాంశం భృతోక్తు త్యస్య పాలయేత్। షడ్వ్యత్ తదర్థం భృత్యాదుద్వితీ పర్వేభిరగ తు వా॥” -శుక్రగ్రీవీతి, అధ్యాయ 2, 834, 835. పంక్తులు.
9. “కర్మసు మృతానాం పుత్రగిదారా భక్తవేతనం లభేరన్॥ బాలపృథ్వ వ్యాధితాన్వైషామనుగ్రాహ్యః॥ పేతగ్రవ్యాధితసూతిరాకృత్యేషు చైషామర్థమానకర్మ కుర్యాత్॥ అల్పకోశః కుష్మవకుక్షేత్రాణి దద్యాత్॥ అల్పం చ హిరణ్యం॥”- అర్థశాస్త్రము, భాగం 5, అధ్యాయ 3-29, 33.
10. “ఊర్ధ్వావల్కలకర్పానతూలకణక్షమాణి చ విధవాన్యంగా కన్యా పృగవణితాదండపృతికారిణీభి రూపాణీనామాత్మకాభిర్వృద్ధ

రాజరాసీభిర్వ్యవరతో వస్తానదేవదాసీభిశ్చకర్తయేత్॥”-

అర్థశాస్త్రము, భాగం 2, అధ్యాయ. 28, పృథకరణ 40-2.

11. “యాశ్చానిష్కా-సన్యః పోషిత విధవా న్యంగాః కన్యకా వా. త్మానం భిభృయుస్తాః స్వదాసీభిరనుసార్య సోపగ్రహం కర్మ కారయితవ్యాః॥”-అర్థశాస్త్రము, భాగం 2, అధ్యాయ. 28-12.

12. “కృతన్యవేతనం నాకృతస్యాస్తి॥”-అర్థశాస్త్రము, భాగం 3, అధ్యాయ. 14, పృథకరణ 66-10.

13. “చత్వారింశత్సమా సీతాస్సేవయా యేన వై నృపః।
తతస్సేవాం వినా తస్మై భృత్యర్థం కల్పయేత్సదా॥
యావజ్జీవం తు తత్పుత్రేక్షమే బాలే తదర్థకం।
భార్యాయాం వాసుశీలాయాం కన్యాయాం వా న్యత్రేయసే॥-
శుక్రగ్రామీతి. అధ్యాయ. 2 పంక్తులు 826-829.

14. “స్వామికార్యే వినాష్టోయస్తత్పుత్రో తద్భృతిం వహేత్। యావ
ద్బాలోకన్యథా పుత్రగుణాన్ దృష్ట్వా భృతిం వహేత్॥”-శుక్రగ్రామీతి
అధ్యాయ. 2, పంక్తులు 832-833.

తొమ్మిదవ అధ్యాయము

1. శ్రీ కె. టి. షా రచించిన “ఏనిసియంట్ ఫౌండేషన్స్ ఆఫ్
ఎక్నామిక్స్ ఇన్ ఇండియా”-వోరా ఆండ్ కంపెనీ, బొంబాయి
వారి ప్రచురణ, 1954, పుట 49.

2. రీస్ డేవిడ్ రచించిన “బుద్ధిస్ట్ ఇండియా” అధ్యాయ 8.

3. పుటలు 18, 19.

4. “కర్షకవచోచ్చుకుపాలకుసీదికారవః స్వే స్వే ఏరే తేభ్యో యధ్యా
ధికారమర్థాన్వ్రీయ వహృత్య ధర్మప్యవస్థా॥”-గౌతమ ధర్మ
సూత్రము, అధ్యాయ 11-23, 24.

5,6. “ప్రదేష్టారత్రయో వాహిత్యాః కంటకభోధనం కుర్యుః॥ అర్థ్య
ప్రతీకారాః కారుణిపితారః సంవిక్షేప్తారః స్వవిత్తకారవః శ్రేణీ-
ప్రమాణా నిక్షేపం గృహ్ణీయుః॥”-కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము,
భాగం 4, అధ్యాయ 1, ప్రకరణ 73-1, 2.

7. “వివత్తా శ్రేణీ నిక్షేపం భజేత్॥” అర్థశాస్త్రము, భాగం 4,
అధ్యాయ 1-3.

8. “నిర్దిష్ట దేశకాలకార్యం చ కర్మకుర్యుః॥” - అర్థశాస్త్రము,
భాగం 4, అధ్యాయ 1-4.

9. “అనిర్దిష్టదేశకాలకార్యపదేశం కాలాలిపాతనే పాదహీనం
వేతనం తద్విగుణశ్చ దండః॥”-అర్థశాస్త్రము, భాగం 4,
అధ్యాయ 1-5.

10. అర్థశాస్త్రము, భాగం 4, అధ్యాయ 1-6.

11. “నష్టం వినష్టం వాక్యాభవేయుః॥”-అర్థశాస్త్రము, భాగం 4
అధ్యాయ 1 ప్రకరణ 73-7.

12. “కార్యస్యాన్యథాకరణే వేతనవాశస్తద్విగుణశ్చ దండః॥” అర్థ
శాస్త్రము, భాగం 4, అధ్యాయ 1-8.

13. ప్రకాశ్తేతు కర్మాణి న్యస్తస్యావకరీమతో ద్వాదశవణో దండః॥”
అర్థశాస్త్రము, భాగం 3 అధ్యాయ 14, ప్రకరణ 66-27.

14. “న చ పాప్రకామ్యమనకృమణే॥” అర్థశాస్త్రము, భాగం 3, అధ్య. 14-28.

15. “చౌరం త్వభయపూర్వం కర్మణః పృత్యంశేనగ్రాహయేద్ద
ద్యాత్ప్రింశమభయం చ॥ పునః స్తేయే ప్రవాసనమన్యత్ర గమనం
చ॥ మహాపరాధే తు దూష్యవదాచరేత్॥” - అర్థశాస్త్రము,
భాగం 3, అధ్య. 14-29, 31.

16. సంఘభృతాః సంభూయ నమృతాతారో వా యథాసంభాషితం
వేతనం నమం వా విభజేరన్॥” అర్థశాస్త్రము, భాగం 3,
అధ్య. 14-22.

17. “యో గ్రామదేశసంఘానాం కృత్వా నత్యేనసంవిదం విసంపదే
న్నరో లోభాత్తం రాష్ట్రాద్విప్రవాసయేత్॥ విగృహ్య దావయేచ్చై
నం నమయవ్యభిచారిణం॥ చతుఃసువర్ణ-షణ్ణిష్కాంపుత
మానం చ నరాజతమ్॥” - మనుస్మృతి, అధ్య. 8-219. తులక
భట్ట తన వ్యాఖ్యానంలో యిట్లా అన్నాడు.

“గ్రామదేశశబ్దాభ్యాం తద్వాసినో లక్ష్యన్తే। సంఘో వణిగాది
సమూహః ఇదిమస్మాభిః కర్తవ్యం పరిహార్యతామిల్యేవం
రూపం సంకేతం పత్యాదిశపదేనకృత్వా తస్మద్ద్యే యో నరో లో
భాదినా విష్కృమేత్తం రాజా రాష్ట్రాన్నిర్వాసయేత్॥”

18. “గణద్రవ్యం హరేద్యస్తు సంవిదం లంగదయేచ్చ యః । సర్వస్య
హరణం కృత్వా తం రాష్ట్రాద్విప్రవాసయేత్॥ కర్తవ్యం
వచనం సర్వైః సమూహహితవాదినాం॥ యస్తత్ర విపరీతః
స్యాత్స దావ్యః ప్రథమం దమం॥” - యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి
వ్యావహారికాధ్యాయ, ప్రకరణం 15-187, 188

19. మహాదారతం, ఆశ్రమవాసికపర్వం, ఆధ్యా. 7-7.8.9.

20. “జాతి శ్రేణ్యధివాసానాం కులధర్మాశ్చ సర్వతః । షడ్వయన్తి చ యే
ధర్మం తేషాం ధర్మో న విద్యతే॥—మహాదారతం, శాంతిపర్వం,
అధ్యా. 36-19.

21. “యో ధర్మః కర్మ సచ్చెషాముషస్థానవిధిశ్చ యః । యచ్చెషాం
వృత్త్యపాదానమమమన్యేత్ తత్త్వా॥ నానుకూలం చ యదాశ్రిజా
ప్రకృత్యవమతం చ యత్ । బాధకం చ యద్రానాం తత్తేభ్యో వివి
వర్తయేత్॥”—నారదస్మృతి, అధ్యా. 10-3.4.

22. “మితః సంఘాతకరణమహితం శత్రుధారణం । పరస్పరోప
ఘాతం చ తేషాం రాజా చ మర్షయేత్॥”— నారదస్మృతి,
అధ్యా. 10-5.

23. “వృథగ్గణాంశ్చ యే భిద్యంతే వినేయావిశేషతః । ఆపహేయ్యుర్ప
యం మోరం వ్యాధిపత్తే హ్యపేక్షితాః॥ దోషపక్కరణం
యత్స్యాదనామాయ ప్రకల్పితం । ప్రపృత్తమపి తతద్రాజా
శ్రేయస్కామో వివర్తయేత్ ।”—నారదస్మృతి-అధ్యా. 10-6.7.

24. బృహస్పతిస్మృతి, అధ్యా. 17-5 6.

25. “కోశేన లేఖ్యక్రియయా మధ్యపై ర్వా పరస్పరం । విశ్వాసం ప్రథ
మం కృత్వా కురుః కార్యాణ్యనంతరం॥”—బృహస్పతిస్మృతి,
అధ్యా. 10-7.

26. “విద్యేషిణో వ్యవనివః శాలినాంసభిరవః । బద్ధాతివృద్ధబాలాశ్చ న.
కార్యాః కార్యచింతకాః॥”—బృహస్పతిస్మృతి, అధ్యా. 10-8.

27. “శుచయో వేదధర్మజ్ఞా దజై దాన్తాఃకు లోబ్ధివాః । సర్వకార్యప్రవీ-
ణాశ్చ కర్తవ్యాస్తు మహత్తమాః॥”-బృహస్పతిస్మృతి-అధ్యాయ-
17-9.
28. “ద్వౌత్రయః పంచ వా కార్యాః సమూహహితవాదినః । కర్తవ్యం
వచనం తేషాం గ్రామశ్రేణీ గణాదిభిః ॥”-బృహస్పతిస్మృతి-
అధ్యాయ- 1-7-10.
29. “పాలనీయాః సమర్థైస్తు యః సమర్థో వినంపదేత్ । సర్వస్వ
హరణం దండస్తస్య విర్వాసనం పురాత్॥”-బృహస్పతిస్మృతి,
అధ్యాయ- 17-13
30. “తత్ర భేదముపేజ్జెంవా యః కశ్చిత్కురుతే నరః । చతుస్సుపర్ణాః
షణ్ణిష్కాస్తస్య దందో విదీయతే॥”-బృహస్పతిస్మృతి, అధ్యాయ-
17-14.
31. బృహస్పతిస్మృతి, అధ్యాయ- 17,18.
32. “కులశ్రేణీ గణాధ్యక్షాః పురదుర్గనివాసినః । వాగ్ధిర్ధమం పరిత్యా-
గం ప్రకుర్యుః పాపకారిణాం॥ తైః కృతః చ స్వధర్మేణ
నిగ్రహానుగ్రహో నృణాం । సరాజ్ఞాప్యనుమంతవ్యోనిసృష్టార్థా
హి తే స్మృతాః॥”-బృహస్పతిస్మృతి, అధ్యాయ- 17-17,18.
33. “బాధాం. కుర్యుర్యదేకస్య సంభూతా ద్వేషసంయుతాః । రాజ్ఞా తే.
వినివార్యాస్తు శాస్త్యాశ్చైవానుబంధినః ॥”-బృహస్పతిస్మృతి,
అధ్యాయ- 57-19.

34. “ముఖ్యైః సహ సమూహానాం విసంవాదో యదాభవేత్ తదా విచారయేద్రాజాన్వహుర్ధే స్థాపయేచ్ఛతాన్॥”—ద్విహస్పతిస్మృతి, అధ్యాయ 17-20
35. “గణద్రవ్యం హరేద్యస్తు సంవిదం లంగ్యయేచ్ఛయః సర్వస్వ హరణం కృత్వా తం రాష్ట్రాద్విప్రవాసయేత్॥”—యాజ్ఞపల్క్య స్మృతి, అధ్యాయ 2-187.

శు భ ౦.

మా ప్రచురణలు

~~~~~ ❧ ~~~~~

	సభ్యులకు	ఇతరులకు
1. హైందవ ధర్మపీఠాలు	0-4-0	0-6-0
2. పాిత్రమిక స్వత్వములు	0-4-0	0-5-0
3. గ్రంథాలయోద్యమము	0-4-0	0-6-0
కీ. శే. సురవరం ప్రతాప రెడ్డి.		
4,5. కమార్ పాషా జీవితము (2భా.)	0-8-0	0-12-0
శ్రీ ఖండవల్లి బాలేందు శేఖరం.		
6. ప్రజలు-ప్రభుత్వం	0-4-0	0-6-0
కౌంట్ లియో టూల్ స్టాయి.		
7. బెంధు సంస్థానం	0-4-0	0-5-0
శ్రీ పులిగడ్డ వెంకట సుబ్బారావు.		
8. నా భారతదేశ యాత్ర	0-4-0	0-6-0
ఎచ్. ఎన్. బెన్మిల్స్ ఫర్డ్.		
9,10. గాంధీమహాత్ముడు (2భా.)	0-8-0	0-12-0
“విష్ణుచక్రం.”		
11. కాంగ్రెసు-సంస్థానాలు	0-4-0	0-6-0
12. సంస్థాన ప్రజల వమస్యలు	0-4-0	0-6-0
కీ. శే. డా. భోగరాజు పద్మాభినీతారామయ్య.		
13. జైలులోపల (కథానికలు)	0-9-3	0-10-0
శ్రీ వట్టికోట ఆశ్వాదుస్వామి.		
14. నా గొడవ (గేయాలు)	1-5-0	1-8-0
శ్రీకాళోజీ నారాయణరావు.		
15. ఉదయగంటలు (గేయాలు)	1-15-0	2-4-0
వీరి అభిలాంధ్రకవులు.		

16. ప్రజలమనిషి (నవల)	2-3-0	2-8-0
శ్రీ వట్టికోట అశ్వారూప్యమి.		
17. సెలయేరు (జానపద గేయాలు)	1-8-6	1-12-0
శ్రీ నేదునూరి గంగాధరం నేకరణ.		
18,19. జీవనరంగం (15 ఏకాంక దృశ్యనాటికలు)		
15 గురు రచయితలు.	3-1-0	3-8-0
20. ప్రజలు-ప్రభుత్వము (వ్యాసాలు)	1-1-6	1-4-0
కాంట్ లియో టాల్ స్టోయి.		
21. పునర్జననం (గేయాలు)	1-3-6	1-6-0
శ్రీ దాశరథి.		
22,23. పరిసరాలు (34 కథలు)	3-1-0	3-8-0
34 గురు కథలు.		
24,25. తెలంగాణం (32 వ్యాసాలు)	4-3-6	1-12-0
25 గురు రచయితలు.		
26. ఆత్మ వేదన (గేయాలు)	1.10	1.25
శ్రీ పొట్లపల్లి రామారావు.		
27. తెలంగాణం (పేట బాగం)	1.20	1.37
శ్రీ అదిరాజు వీరభద్రరావు.		
28. ఆహ్వానము (గేయాలు)	1.31	1.50
శ్రీ వానమూల వరదాచార్యులు.		
29. చిత్తుకు బాటలు (కథలు)	1.31	1.50
శ్రీ ఎం. హీరాలాల్ రాయ్.		
30. కళాసౌధము (నాటికలు)	1.31	1.50
శ్రీ కె ఎల్. నరసింహారావు.		
31. ప్రభాస (వ్యాసాలు)	1.31	1.50
ముగ్గురు రచయితలు.		
32. దేవునిపేరిట (నవల)	3.75	4.25
డా. భవాని భట్టాచార్యు.		

రాబోవు ప్రచురణలు

1. ఆందోళన (ప్రధాన రాజకీయ ప్రణాళికలు)
2. కూర్చిన ముత్యాలు (ప్రముఖుల ప్రవచనాలు)
3. పోతనచరిత్రము
4. నవనీతం (నవల)
5. అఖిలభారత తస్కర మహాసభ
6. నాలో నేను
7. ప్రాచీన తెలంగాణ
(రాజకీయ చరిత్రక, ఆర్థిక, సాంఘిక పరిస్థితులు)
8. విజ్ఞాన శాస్త్రము
9. బుచ్చిపాపలు (కథలు)
10. రైతురామాయణము
11. తరంగాలు
12. భారతీయ కళావికాసము
13. సామెత కథలు - సామెతలు
14. శ్రీ ఆదిరాజు వీరభద్రరావుగారి రచనలు
15. పరిసరాలు (మూడవభాగం)
16. ఆంధ్రుల రాజకీయ చరిత్ర
17. మీరు - మీపిల్లలు
18. యుద్ధరంగం
19. రాజభవనాల్లో
20. చరిత్ర పుటల్లో
21. మానవుని చరిత్ర
22. రామప్ప రభస

గ్రంథమాలనుగురించి

*

దేశభక్తుడును, ఆంధ్ర ప్రముఖుడును, దేశోద్ధారక విశ్వదాత కళావ్రహ్మ బిరుదాంకితుడనగు శ్రీ. శే. కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావు పంతులుగారి స్మారకచిహ్నముగా బహుదాన్య (1938) సంవత్సరంలో 'దేశోద్ధారక గ్రంథమాల'ను స్థాపించవలెనని, కథలు, నాటికలు, కావ్యాలు వ్యాసాలు, జీవిత చరిత్రలు మొదలగు వైజ్ఞానిక గ్రంథాలను ఆంధ్ర భాషలో అచ్చువేసి, దేశీయులకు అందజేస్తున్నాము ప్రతి ప్రచురణను పాఠకుల మన్ననలను పొంది వారి ఆసక్తిని ఇనుమడింప చేస్తున్నది. మేము పాఠకులనుండి రు. 10-0-0లు చందాగా తీసుకొని, రూపాయకు రెండు అణాలు హెచ్చిపు ప్రకారం మొత్తం రు. 11-4-0ల వెలగల గ్రంథాలు క్రమంగా అందిస్తాము.

మీరు మా గ్రంథమాల కృషిని గుర్తించి గ్రంథమాలకు చందా దారులై మమ్ము ప్రోత్సహించాలని కోరుతున్నాము.

విన్నవించు

వట్టిరోట ఆళ్వారుస్వామి

కార్తీకదశి.

ఈ గ్రంథం గురించి.....

*

“ఇది చాలా ఉత్తమమైన రచన.....భారత సాహిత్యం యొక్క గౌరవాన్ని, ప్రాచీనతను అర్థం చేసుకోవడానికి నాకు చాలా తోడ్పడింది.”
—ప్రొఫెసర్ చార్లెస్ మైల్స్.

“మన ప్రాచీన విషయాలపై అసక్తిగలవారినిరికి లాభదాయకమైంది”
— ఇండియన్ ఎక్స్ప్రెస్.

“కాశ్మీరుల సమస్యలు విపులంగా చర్చించబడ్డాయి. ప్రాచీన భారతంలో జాగృత సమాజాన్ని చర్చిగా పరిచి బిడ్డాయి.
— హిందూస్థాన్ ప్రెస్సు.

“ఈ పుస్తకం విజ్ఞానాత్మకమైన శ్రమ ఫలితం”

— హిందూ.

“పాశ్చాత్య దేశాల్లో పారిశ్రామిక విప్లవం ఫలితంగానే కార్మిక రాజకీయాలు బయలుదేరాయనే అపోహకు ఇది చక్కని సమాధానం .... ఈ గ్రంథం ప్రధానమైన పైజ్జానిక శ్రేణిలో చేర్చబడింది.”
— ఇండియన్ ఎక్స్ప్రెస్ బర్మర్.

“ప్రాచీన భారతదేశపు అపూర్వమైన విషయాన్ని రచించి, ఒక కొత్త రంగాన్ని వెలువరించారు.”

— ఇండియన్ ఫ్రెస్మాన్స్.

“ఈ చిన్న గ్రంథం ప్రాచీన భారతంలో కార్మికుల ఆర్థిక స్థితిని మన దృష్టికి తెచ్చింది.”

— హి త వా ద.

